

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

**MUSA CÂRULLAH BİGİYEV'İN
KADER HAKKINDAKİ GÖRÜŞÜ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

RAİM GAFAROV

DANIŞMAN
DOÇ. DR. CAĞFER KARADAŞ

BURSA 2009

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim/Anasanat Dalı, Kelâm Bilim Dalı'nda 700623004 numaralı Raim Gafarov'un hazırladığı "Musa Carullâh Bigiyev'in Kader Hakkındaki Görüşü" konulu (Yüksek Lisans Tezi/Çalışması) ile ilgili tez savunma sınavı, 16./01./2009 günü 14.00 - 15.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı..... (başarılı/başarısız) olduğuna oybirliği..... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı:
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. A. Saim Kılavuz

Üye :
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi.

Doç. Dr. Tevfik Yücedoğru

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye:
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Doç. Dr. Çağrı Karadağ

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

16 / 01 / 2009

ÖZET

Yazar : Raim Gafarov
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Kelâm
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : x + 101
Mezuniyet Tarihi : / / 2009
Tez : Doç. Dr. Cağfer KARADAŞ
Danışman(lar)ı

MUSA CÂRULLAH BİGİYEV'İN KADER HAKKINDAKİ GÖRÜŞÜ

İslâmi ilimlerin hemen bütün dallarında eser veren Musa Cârullah Bigiyev çok önemli bir dönemde yaşamıştır. Çünkü XIX. yüzyıl İslâm dünyasında yaşanan acı vakaların yanında İslâm'da tecdit hareketlerin başlangıcıdır. Döneminde ortaya çıkan problemlere, İslâm'ın evrensel mesajını esas alarak yeni çözümler getirmeye çalışan Musa Cârullah'ın özellikle kader konusundaki görüşü büyük önem taşımaktadır. Ona göre kaza, kader, tevekkül gibi kavramlar yanlış yorumlanıp insanların tembelliğine, dünya yaşamından soğumasına sebep oldu. Oysa bu kavram ve inanışlar Müslümanlara bunun için değil, cesaret, güven, atılganlık duygusu kazandırmak için bildirilmiştir. Ona göre kader vardır. Fakat insanın hür ihtiyarı vardır ve cebir altında değildir.

Bu çalışmamızda Musa Cârullah Bigiyev'in Kader konusundaki görüşünü ana hatlarıyla açıklamaya çalıştık. Önce yazarın hayatını ve kader konusunu kısaca anlatıp, daha sonra Musa Cârullah'ın kader konusunu nasıl ele aldığı kelâm ilmi açısından ortaya konmaya çalışılmıştır. Musa Cârullah nihaî olarak kimsenin çözemediği konuyu belki de çözememiştir. Fakat maslahatımıza en uygun şekilde yorumlamaya çalışmıştır.

Anahtar Sözcükler

Musa Cârullah
Bigiyev

Kader

Kaza

Tevekkül

ABSTRACT

Writer : Raim Gafarov
University : Uludağ Üniversitesi
Department : Basic Islamic Sciences
Sort of Thesis : Master
Page : x + 101
Date of graduation : /.... / 2009
Tez : Prof. Dr. Cağfer KARADAŞ
Danışman(lar)ı

MUSA JARULLAH'S THOUGHT ON PREDESTINATION

Musa Carullah Bigiyev, who almost wrote in every field of Islamic Sciences, had lived in a very important period of history. Because XIX. Century was a period where a lot of tragic events took place in Islamic world as well as the beginning of the tadjdid (reform) movement period. Musa Caruallah had tried to bring a positive look from an Islamic perspective, in regard of universal Islamic message, to the events that occurred in his time. His thoughts about predestination are very important. According to him predestination and related subjects, such as resignation (tawakkul), were misinterpreted and that prevented Muslims from progress. Through this misinterpretation people became lazy and chose abstaining from worldly affairs. He believes that these terms should give courage to Muslims not laziness. He admits the predestination but also accepts the free will.

In this study, we have tried to explain the ideas of Musa Carullah on the subject of predestination. At first, we present a short information about author's life and his thoughts about predestination. Then his thoughts about predestination examined and explained through Kalam methodology. It is true that he did not solve decisively the predestination problem, but interpreted this subject in the best possible way to make it useful for Islamic community.

Key Words

Musa Jarullah Predestination Accident Trust
Bigiev

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR.....	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ	1
1- Tezin Konusu, Amacı ve Önemi	1
2- Yöntem	2
3- Tezin Muhtevası	3
BİRİNCİ BÖLÜM	4
MUSA CÂRULLAH BİGİYEV'İN HAYATI.....	4
A. Doğumu ve Memleketi	5
B. Çocukluk ve Tahsil Dönemi.....	7
C. İhtilaller Döneminde Siyasi ve İctimai Faaliyetleri (1904–1930).....	10
D. Gurbette.....	14
İKİNCİ BÖLÜM.....	18
MUSA CÂRULLAH BİGİYEV'İN FİKİRLERİNE GENEL ÇERÇEVE	18
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	30
MUSA CÂRULLAH BIGIYEV'DE KADER ANLAYIŞI	30
A. Genel Hatlarıyla Kader	31
B. Kader Konusunda Öne Çıkan Mezhepler	34
1. Kaderiyye.....	34
2. Cebriyye.....	34
3. Mutezile	35
4. Eş'arîyye	35
5. Mâturîdîyye.....	36
C. Musa Cârullah Bigiyev'de Kader.....	37
1. Musa Cârullah'ın Kader Anlayışının Oluştığı Ortam	38

2. Kader ve Tevekkül Anlayışı	44
3. İradeyi Kullanmak, Çalışmak ve Mücadele etmek	48
4. Hüsün Kubuh ve İnsan Özgürlüğü.....	51
5. Aklın Özgürlüğü	53
6. İnsanın Hürriyet Bilinci ve Kader.....	58
7. İnsanın Kudreti ve İradesi.....	60
8. İnsan Hürriyeti ve Kader.....	63
9. Tabiat Kanunları ve Kader.....	65
10. Allah'ın İlmi ve Bedâ' Anlayışı.....	66
11. Allah'ın İlmi ve Cüziyyât	67
12. Kader ve Rızık	69
13. Ebu Leheb ve Teklif mâ lâ Yutâk.....	73
14. Allah'ın İradesi ve Kulun İradesi.....	74
D. Musa Cârullah'a Yönelik Eleştiriler	81
SONUÇ	89
EK	91
BİBLİYOGRAFYA.....	95
ÖZGEÇMİŞ	101

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale/Madde
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
H.	: Hicri
haz. ve çev.	: Hazırlayan ve Çeviren
Hz.	: Hazreti
İst.	: İstanbul
M.Ö.	: Milattan Önce
No	: Numara
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Selem
S.S.C.B	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
sy.	: Sayı
T.D.V	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
V.b.	: Ve benzeri
v.d.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınları
Yy	: Yüzyıl

ÖNSÖZ

İnsan her ne kadar kendini her şeyi çözebilecek durumunda saysa da bazen kendi acizliğini kabul etmek zorunluluğunda kalmaktadır. İnsanın belki de hiçbir zaman cevaplandıramayacağı sorular vardır, bunlardan biri de kader meselesidir. Kader meselesi insanlığın başından bu güne kadar tartışıla gelen bir konudur. Fakat bu konuda herkesin bir şey söylemesine rağmen, herkesin kabul edebileceği nihai bir sonuca varılmamıştır. İlk çağ felsefecilerden başlayarak bu güne dek söylenenlere baktığımızda insan aklının bu konuyu aydınlatamadığını görebiliriz. Bunun yanında kaderle alakalı beyanlar her semavi dinde vardır. Dinimizde bize bildirilenler de aslında sınırlı olup, bazı işaretlerden ibarettir. Bize bildirilen bu sınırlı bilgiler karşısında ne yapmalıyız? İnsanın düşünmesine teşviktir, bunu çözebiliriz, inandığımız şeyi mutlaka ispatlamalıyız diye peşine mi düşmeliyiz? Yoksa bu mesele insanın acizliğini göstermek için Allah'ın bir sınavı olduğunu, bu konuyu kurcalamadan olduğu gibi ona iman etmenin gerektiğini mi savunmalıyız? Aslında bu iki nokta kader meselesinin en uç noktalarıdır, bunları birleştirmeye çalışan ya da bunlar arasında kalan görüşler de vardır. Asıl sorun kader var mıdır, yok mudur? Varsa nedir? Ona nasıl inanmalı? Eğer yok ise, insanın elinde olmayıp zuhur eden bunca olayı başka nasıl açıklayabiliriz? İşte bu sorular hep tartışılmıştır, ama daha önce de belirttiğimiz gibi ne felsefeciler, ne de din âlimleri herkesin hiç itiraz etmeden kabul edebileceği bir sonuca varamamışlardır. Bu çabaların sonucu birbirinden farklı birçok yorumdur. Biz de bu çalışmamızda görüşlerinden ve yorumlarından dolayı bazıları tarafından yere göğe sığdırılamayan, bazılarının ise tam tersine çok ciddi eleştirilerine maruz kalan, ama her şeye rağmen kendi davasından vazgeçmeyip İslam ümmetine bir şeyler kazandırmaya çalışan son dönem İslam mütefekkirlerinden Musa Cârullah Bigiyev'in yorumunu ortaya koymaya çalıştık. Burada niye Musa Cârullah diye akla bir soru gelebilir. Buna cevaben daha sonra çalışmamda görebileceğiniz gibi bu şahız İslam ümmetinin dertlerine bir derman bulmaya hayatını adanmış ve birçok konuda orijinal ve farklı görüşlerini cesurca savunmuştur. Bunları yaparken de hiçbir zaman aşırı gitmemiş, görüşlerini kitap ve sünnetten temellendirmeye çalışmıştır. Musa Cârullah Bigiyev'in bu konu hakkında söyledikleri merak konusuydu. Diğer yandan onun Tatar âlimi olması bu konuyu

seçmemde büyük rol oynamıştı. Musa Cârullah aslında son dönem âlimlerden olmasına rağmen eserlerinin büyük çoğunluğu elimize ulaşmamıştır. Fakat onun hakkında özellikle Türkiye’deki çalışmaların büyük bir hızla devam etmesi bizi sevindirmekte ve gelecekte hakkındaki birçok bilinmeyenin aydınlatılacağına dair bize ümit vermektedir. Burada niye özellikle Türkiye’de yapılan çalışmalar dediğimi açıklamak istiyorum. Araştırmaya başladığımda bilgi toplayabileceğim ilk yer olarak Rusya’yı düşünmüştüm, Moskova’da biraz araştırma yaptım. Fakat ne yazık ki istediğim bilgilere ulaşamadım. Türkiye’den geldiğimi söylediğimde oradakiler bana gülmüştü, onların söylediklerine göre Musa Cârullah Bigiyev hakkındaki çalışmaların çoğu Türkiye’de yapılmıştır. Zaten bu unutulmuş âlimi gün ışığına ilk çıkaran Türkiye’deki araştırmacılarıdır. Sonra bana Rusça’ya çevrilmiş İbrahim Maraş’ın, “Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850–1915)” kitabını gösterdiler. Onun hakkında Rusça yazılan ve en kapsamlı bilgilere sahip olan A.G. Hayrutdinov’un “Musa Cârullah Bigiyev” kitabı için de aynı adı taşıyan Mehmet Görmez’in eserinin tercümesi desek yanlış olmaz. Fırsat bulmuşken Musa Cârullah’ın ikamet ettiği St. Peterburg şehrini de ziyaret ettim. O meşhur “Tatar Camii”ni de görmek nasip oldu, fakat orada bulunduğum kısıtlı zaman zarfında asıl aradıklarımı maalesef bulamadığımı itiraf etmek zorundayım. Ne Rusya’da ne de memleketim olan Kırım’da umduklarımı bulamadım, Kazan’a gitmeye çalıştıysam da maalesef nasip olmadı. Cârullah son dönem âlimlerinden olmasına rağmen yazdığı birçok eser elimizde mevcut değildir, tabi bunun en büyük sebeplerinden biri o zaman yeni kurulmuş Sovyet Rusya’nın Musa Cârullah gibi âlimlerin eserlerini yasaklayıp, onları yok etmesidir. Sürekli takip altında olan âlimlerin kaderi ya kaçmak ya da canlarından olmaktır. Nitekim rejim yüzünden birçok dostunu kaybeden Cârullah çareyi kaçmakta bulur. Ve hayatının büyük bölümünü ailesinden ve vatanından uzakta geçirip yine de gurbette hayata gözlerini yumar. Söylediğimiz gibi eserlerin çoğu elimizde mevcut olmayışından ve hakkındaki bilgilerin kısıtlı olduğundan onun hakkında çalışma yapmak bir hayli zor oldu. Kader hakkındaki “İslamiyet’te Kader” risalesinin de hala bulunamadığından, Cârullah’ın elimizde olan kitaplarından genel olarak konuya ışık tutmaya çalıştık. Amacımız bu büyük mütefekkeri tanımaktır. Çalışmamızın ortaya konulmasında mümkün olduğu kadarıyla birinci el kaynaklardan istifade ettik. Aynı

zamanda Musa Cârullah'ın fikir hayatını ele alan kaynaklara da başvurmayı uygun bulduk.

Ben bu çalışmam sırasında kıymetli zamanlarımı esirgeyemeyen, her türlü konuda yardımcı olan, teşvik eden ve yönlendiren değerli hocam Doç. Dr. Çağfer Karadaş'a ve Rusya'da bana yaptıkları yardım ve misafirperverlikleri için Strijevskiy ailesine teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Raim Gafarov

GİRİŞ

1- Tezin Konusu, Amacı ve Önemi

Tezimizin konusu Musa Cârullah Bigiyev'in Kader Hakkındaki Görüşüdür. Bilindiği üzere kader konusu açıklanması zor bir konudur. Fakat insan aklını meşgul eden kader konusunu anlama ve yorumlama çabası her zaman kesintisiz olarak devam eden bir faaliyettir. Ve tabii olarak inançları, menfaatleri, hayat anlayışları nispetinde anlama gayretinde bulunanların kadere bakış ve onu yorumlama tarzları da farklı olmuştur.

İslâm âleminde kader tartışmalarının çıkmasını da aynı sebeplere bağlayabiliriz. Yaptıkları hataların suçunu örtmek, siyasi güçlerin zorbalıklarını meşhurlaştırmak için kader inancını bir silah olarak kullananlar olduğu gibi bunlara muhalefet edenler de her zaman olmuştur. Kader insanların kendi çıkarları doğrultusunda kullanılan bir itikâdi konu haline gelmişti. Hararetli tartışmaların, kavgaların, cinayetlerin sebebi olan kader konusunda tekfir silahı kullanılmaya başlayınca İslâm ümmetine en büyük zararı vermiş oldu. İslâm ümmetinin parçalanmasında büyük bir rol oynadı.

Allah'ın nesne ve olayları önceden bilmesi, bu nesne ve olaylara ilişkin ilmini yazması, onları dileyip yaratması ile alakalı olan kader inancı. Diğer yandan insanın hürriyeti, ihtiyarı, kudreti ve yaptıklarının faili olup olmadığıyla alakalı karmaşık bir konudur. Kadere inanıp bütün fiillerimizi Allah'a nispet edenler olduğu gibi, insan hür ve her yaptığını kendi iradesiyle yapmaktadır diyenler de olmuştur. Fakat biri insanı Allah'ın elinde bir kukla haline getirerek insanın sorumluluğu ve göreceği azab ya da mükâfatlandırmayı neye dayanacağı konusunda diğeri ise insana fazla yetki tanıyıp Allah'ın sıfat ve vasıflarına bir zaaf itham etme konusunda çıkmaza girmişlerdi. Bu iki görüş arasında olan ve bunları uzlaştırmaya çalışan görüşler de var. Ve her birinin dini metinler bazında dayanağı ve kendi delili var. Bunların her biri bir ekol, bir mezhep görüşü şekline dönüştüğü için bunları daha sonra ele almaya çalışacağız. Bizim burada belirtmek istediğimiz ister İslâm nazarında, ister herhangi başka dinin ya da düşüncenin nazarında kader konusu izahı zor bir muammadır. Bunun yanında insanların hayata bakış açılarına, içtimai olaylara büyük bir tesiri olduğu da bilinen bir gerçektir. Nitekim

özellikle son dönemlerde hemen her Müslüman aydın İslâm dünyasının geri kalmasının sebebi olarak, kaza ve kader konusunun yanlış anlaşılıp yanlış yorumladığını gösterdiler.

Kader anlayışını incelemeye çalıştığımız Musa Cârullah, Türk dünyasının ve İslâm âleminin sorunlarını yakından tanıyan ve bu sorunlara çözümler bulmayı kendisine görev addetmiş bir âlimdir. Ona göre de kaza ve kader konuları yanlış anlaşılmıştır. İslâm dünyasının yaşadığı en zor dönemlerin birinde yaşayan Cârullah bu hale gelmemizin başlıca sebeplerinden biri olarak kader konusunun yanlış anlaşılmasını saymaktadır. Amacı bu yanlış anlaşılmaları yok edip, İslâm dünyasında “fıkrî” inkılâp yapmak olan Cârullah’ın kader konusunda düşüncelerinin ne olduğunun tespiti önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tezimizin amacı evvela meselelere Kur’anî ama çağdaş bir şekilde yaklaşmaya çalışan Musa Cârullah’ın nasıl bir kader anlayışına sahip olduğunu tespit etmektir. İslâm dünyasının kurtuluşu için bu konuda neleri önerdiklerini öğrenmektir. Yoksa hiçbir surette onun imanını sorgulamak değildir. İkinci amacımız ise Cârullah’ın hayatını, fikirlerini, eserlerini kısa bir şekilde tanıtip yorumlarında takip ettiği yöntemi tespit etmek böylece bu âlimi daha yakından tanımaktır.

2- Yöntem

M. Cârullah çok yönlü bir âlimdir. Mesela o, hem kıraat-ı sebâyı bilen bir Kur’an hafızı, hem bir usulcü hem de fakih ve muhaddis olan ve bu alanlarda eser vermiş bir düşünürdür. Ama maalesef kaderle alakalı eseri günümüzde hala bulunamamıştır. Ondan dolayı biz elimize geçen eserlerinden ve hakkında yapılmış olan çalışmalardan kader konusuyla alakalı ya da bu konuya ışık tutabilecek bilgileri toplamaya, bu bilgileri Cârullah’ın düşünce sistemini ve yaşadığı dönemi göz önümüzde bulundurarak genel hatlarıyla onun kader hakkındaki düşüncelerini ortaya koymaya çalıştık. Bunu yaparken bu konuya ışık tutan her kaynağa müracaat etmeye çalıştık fakat kaderle alakalı eserin elimizde olmayışından, diğer eserlerinde ise malumatların çok kısıtlı olmasından doğan zorluğun üstesinden gelmek için elimizden geleni yaptık.

3- Tezin Muhtevası

Tezimiz Önsöz, Giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümünde M. Cârullah'ın hayatını, fikirlerini, eserlerini ortaya koymaya çalıştık. Çünkü bir insanın kader görüşünü belirleyen ilk sebeplerden biri yaşadıklarıdır. Onun için Musa Cârullah'ın kadere nasıl baktığını ortaya koymadan önce kısaca onun özgeçmişinden yani Cârullah'ın kaderinden bahsetmeye istedik.

İkinci bölümde ise genel çerçeveye içerisinde Musa Cârullah'ın fikirlerini tanımaya amaçladık.

Üçüncü bölümde genel olarak kader problemine, tarihi arka planına ve daha sonra ortaya çıkmış başlıca itikâdi mezheplerin bu konu hakkındaki görüşlerine değindik. Ve eserlerini tahlil ederken elimize geçen kaderle alakalı bilgileri toplayıp, yorumlayıp genel olarak Musa Cârullah'ın kader anlayışını ortaya koymaya çalıştık. Bunu yaparken Musa Cârullah'ın nasıl bir yöntemle bu meseleye yaklaştığını tespit etmeye çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSA CÂRULLAH BİGİYEV'İN HAYATI

A. Doğumu ve Memleketi

Kendini İslam düşüncesine vermiş bir kişi olan Musa Bigiyev, kızı Fatime Tağircanova'nın verdiği bilgilere göre 6 Ocak 1873 yılında Rostov na Donu şehrinde dünyaya gelmiştir. Fakat doğum tarihi hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Fatih Karimov' a yazdığı mektubunda doğum tarihini bilmediğini bildirmektedir. Lakin 1896 'da askeriye kayıtlarına alındığına istinaden doğum tarihinin takriben Kasım /Aralık 1875 olduğunu düşünmektedir. Bunun yanında 1874 ve 1879 yılları da doğum tarihleri olarak gösterilmektedir. Doğum yeri hakkındaki bilgiler de ihtilaflıdır. Mesela İ.Tağirov doğum yeri olarak Penza vilayetin Çember şehrini göstermektedir. Musa Bigiyev ise, yukarıda zikrettiğimiz mektubunda ailesinin göçü sırasında Novoçerkask şehrinin civarlarında bir yerde dünyaya geldiğini bildirmektedir.¹ Aynı şekilde mesela: Mustafa Akman, Musa Cârullah'ın 1875 yılında Novoçerkask şehrinde doğduğunu bildirirken ² Mehmet Görmez, Musa Cârullah'ın 1875 yılında, Avrupa Rusya'sında, Don ırmağı kıyısında, Azak kalesinin biraz kuzeyinde (Rostov-na-Don) şehrinde dünya'ya geldiğini bildirmektedir.³

Musa Cârullah'ın ailesi, güney Rusya'da Penza ilinin Çımbar ilçesine bağlı Kikino köyünden gelmektedir. Ailenin kökenleri XVI. yüzyılın sonlarına kadar Hive ve Kırım arasındaki bozkırlarda gidip gelen, savaşçılığıyla tanınmış Noğayların Altıul uruğuna dayanır. Mişerler olarak da bilinen bu grup, daha sonra güney Rusya'da Penza ilinin Çımbar ilçesinde Ruslarla meskün bölgeye göç ederek köy hayatına geçmiştir.⁴

Aslında bu konuyla alakalı Namık Kemal Zeybek çok güzel bir tespitte bulunmuştu. Cârullah sözüyle alakalı şunların izahatını yapmıştır, Kıpçak grubu Türkçelerde, kelime başındaki Y'lerin C olması kuralı vardır. Bazılarında kesin bir kuraldır bu. Mesela, Kazak ve Kırgızlarda kesin bir kuraldır, yani, bütün kelime basındaki Y'ler C olur. Yıl, Cıl olur, yürek, cürek olur, yılan cılan, yani, ne kadar Y

¹ Aydar Hayrutdinov, *Musa Cârullah Bigiyev*, Fen Yay., Kazan 2005, s. 13.

² Mustafa Akman, *Musa Cârullah Bigiyef'i Okumaya Giriş*, Çıra Yay., İstanbul 2007, s. 11.

³ Mehmet Görmez, *Musa Cârullah Bigiyef*, T.D.V. Yay., Ankara 1994, s. 17.

⁴ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, Dergâh Yay, İstanbul 2005, s. 23.

varsa, yerine C koyarsanız olur Kazakça, Kırgızca. Ama bu Tatar dediğimiz İdil – Ural Türklüğünde ve yine diğer Tatar dediğimiz Kırım Türklüğünde de bu kural vardır, ama çok kesin değildir, bazen işletilir, bazı kelimelerde vardır, bazılarında yoktur. Car dediği Yar, yani Yarullah.⁵ Bizim memleketimizde yani Kırım’da bir insanın Noğay uruğundan geldiğini anlamak için konuştuğu dile bakılır ve eğer şahıs yukarıda da belirtildiği gibi Y’ler yerine C kullanılıyorsa, benim gibi, o zaman o insanın Noğay uruğundan olduğu anlaşılır. Bunun yanında Cârullah, Mekke’de yaşayanlar için kullanılan ve Allah’ın komşusu manasına gelen tabirlerden biri olup, ismin de bu manaya gelmesi ihtimaller dairesindedir.

Musa Cârullah şu an Rusya Federasyonu’na bağlı Tataristan Cumhuriyeti topraklarında dünya’ya gelmiştir. Tatarlar arasında mevcut olan bölgesel ayrımcılığa istinaden onun Kazan Tatarı olduğunu söyleyebiliriz. Mesela ben Kırımlı olduğumdan otomatikman Kırım Tatarı oluyorum. Bu ayırım zamanında bölücü politikalar yapıp topraklarımızı ele geçiren Rusya’nın bize bıraktığı bir hediyedir ki, maalesef günümüze kadar bu sorunu çözemedik, bundan sonra da çözülebileceğine pek inanmıyorum. Aslında İsmail Gaspıralı ile Musa Cârullah bu ayırımdan sadece Tatarları değil bütün Türk-Müslüman dünyasını kurtarmak için çalıştılar. Fakat bulunduğumuz duruma bakarak bu çabaların yeterli olmadığını söyleyebiliriz. Kazan Tatarları adlarını Kazan Hanlığının başkenti olan Kazan’dan almaktadırlar. Altın Orda Hanı Uluğ Muhammed tarafından 1437 yılında kurulan Kazan Hanlığı tarihi boyunca Ruslara karşı mücadele etti, fakat dış etkenlerden daha çok Hanlık içerisindeki taht mücadeleleri Kazan Hanlığının sonu belirledi. 1530’da Kazan’ı kuşatan Ruslarla anlaşmak zorunda kaldılar. Böylece Kazan’daki Rus nüfuzu arttığı gibi her yıl çara belirli miktarda vergi vermeyi de kabul ettiler. 1552’de Astrahan Hanı Kazan tahtına davet edildi, bunun yanında Moskova’ya karşı sefer açan Kırım orduları Tula’ya kadar ilerleyince Kazan’da Ruslara karşı ayaklanma başladı. Fakat bu ayaklanma 15 Ekim 1552’de Kazan’ın düşmesiyle sonuçlandı. Böylece Orta İdil sahasında Milâttan sonra VI. Yüzyıldan beri devam etmekte olan Türk hâkimiyeti sona erdi. O zamandan sonra Ruslar Kazan Tatarları zorla

⁵ Namık Kemal Zeybek, “Açılış Konuşması”, *Ölümünün 50 Yıl Döneminde Musa Cârullah Bigiyef - I. Uluslararası Musa Cârullah Bigiyef Sempozyumu*, T.D.V. Yay. Ankara 1999, s. 7.

Hıristiyanlaştırma faaliyeti başlattılar. Şu anda Hıristiyan Kazan Tatarları çoktur. Bunların çoğu da Tatar olduklarını inkâr edip kendilerini Rus saymaktadırlar.⁶

1917’de vuku bulan Bolşevik İhtilâli Rus hâkimiyeti altında yaşayan milletler için hürriyet ümidini verdiyse de daha sonra bu milletler aldatıldıklarını anladılar da artık geç olmuştu. Nitekim Musa Cârullah da ihtilâli en çok destekleyenlerdendi. Ona göre hürriyet gelmişti, artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı. Fakat gelen gidene arattı ve Cârullah Rusya’yı terk etme zorunluluğunda kaldı.

Musa Cârullah’ın hayatını üç ana başlık altında inceleyebiliriz. Birincisi Çocukluk ve tahsil dönemi olarak adlandırılabilir ve bu dönem 1904 yılında sona ermiştir. Sonraki dönem ise 1930 yılına kadar süren, yani SSCB’den kaçışına kadar süren dönemdir. Bu dönemde M. Bigiyev Rusya’da meşhur bir âlim olur. Geniş fikirli ve yenilik taraftarı olan bu zat, dini ve içtimai meselelere getirdiği yeni ve orijinal yorumlarıyla büyük bir fikri canlılık ve hareket uyandırmıştır. Cârullah aynı zamanda üretken bir yazar, gazeteci ve eylem adamıdır.⁷ Bu dönemde onlarca kitap yazdı, basında yayınladıklarıyla meşhurlaştı ve milli Tatar yenileşme faaliyetlerinde büyük rol oynadı. 1917 ihtilalinden sonra, Bolşeviklerin herkes için eşitlik sözlerine aldanarak Sovyetlerle işbirliğine girdi, fakat yeni düzenin acı güzelliklerini ilk yaşayanlardan oldu.

1930’larda hayatının üçüncü safhası başladı. Memleketinden, sevdiği eşinden ve çocuklarından uzakta İslam ilimleri üzerine araştırmalarına devam etti. Vefatına kadar hiç durmadan çalışıp dini konularda birçok eseri Arapça olarak bu dönemde yazdı.⁸ Çok dolu ve enteresan hayat hikâyesine sahip olan Musa Cârullah Bigiyev’in bu üç dönemini aşağıda kısaca özetleyelim.

B. Çocukluk ve Tahsil Dönemi

Musa Bigiyev’in babası Yarullah Efendi, Kiykino (Kiyli) köyünün imamı olan Habibullah’tan temel din bilgilerini öğrenmişti. Yarullah’ı çok seven hocası onu kızı Fatıma Hanım ile evlendirdi. Evlenmesinden sonra Moskova - Rostov na Donu

⁶ İsmail Türkoğlu, “Kazan Hanlığı”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2002, c. XXV, s. 136–138.

⁷ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit...*, s. 5.

⁸ Aydar Hayrutdinov, *Musa Cârullah Bigiyev*, s. 13.

istikametinde inşa edilen demir yolu çalışmalarında görevlendirilerek Rostov şehrine yerleşti. Bundan dolayı Musa Efendi bazı Arapça kaynaklarda Rostofdani diye geçer.⁹

Babası, genç yaşta ölünce, annesi Fatıma Hanım hem Musa'yı hem de abisi Muhammed Zahir'i okutup yetiştirdi. Fatıma Hanım aslen Bigioğulları soyundandır. Yarullah Efendinin çocuklarına Bigioğulları denmesi bundan ileri gelmektedir. Yani, Bigiyev soyadı anne tarafından alınmıştır. Musa Efendi daha sonra Arapça Yarullah ile aynı manaya gelen Cârullah kelimesini kendisine isim olarak seçmiş ve bu isimle şöhret olmuştur.¹⁰

Çok dindar olan Fatıma Hanım çocuklarını İslam usulüyle terbiye etmeyi ve bir gün oğullarının din âlimleri olmalarını istiyordu. Annesi Musa Cârullah'a eski usulle yazılmış kitaplardan ders vererek gerekli olan temel bilgilerini verdikten sonra on bir yaşındayken onu Rostov'daki Real Devlet Lisesi'ne yazdırdı, fakat oğlunun din tahsilini almasını istediği için onu on üç yaşında iken buradan alarak Kazan'daki Gülboyu / Priozerno Medresesine gönderdi. Ancak Cârullah bu medrese hayatına uyum sağlayamadığı için kısa bir müddet orada kaldıktan sonra tekrar Rostov'a dönerek yarım kalmış lise tahsilini tamamladı. Bunun yanında genç Musa'nın din bilimlerini Kırım'daki Bahçesaray medresesinde ve Kazan'daki Marcani medresesinde öğrendiği de söylenir.¹¹

Kazan'da dini ilimlerde derinleşmek isteyenler, bütün İslam âleminde şöhreti olan Buhara ve Semerkand Medreselerine giderlerdi. Musa Cârullah da yüzyıllardır süregelen bu geleneğe uyarak, lise tahsilinden sonra Buhara'ya gitti. Burada Kur'an'ı hıfzeden Musa Cârullah Arapça, Farsça ve İslami ilimlerden ilk bilgilerini elde etti. Sahalarında mütehassıs olan âlimlerden dersler okudu. O gün belki de Buhara' da tek tecdit (yeniden yapılanma) taraftarı olan Damolla* İkrâm Efendi ile Damolla İvaz Efendi'den fıkıh ve felsefe dersleri alır. Matematik ve Astronomi bilgini Damolla Şerif Efendi'den de bu iki ilmi tahsil etti. Öklid, Pisagor ve Arşimed'in riyaziyatını, Eflatun ve Aristo'nun felsefelerini okudu. Daha sonra filozoflardan Descartes ve Bacon'u da

⁹ Aydar Hayrutdinov, *Posledniy Tatarskiy Boğoslov*, İman Yay, Kazan 1999, s. 28.

¹⁰ Abdullah Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlardan Musa Cârullah Bigi-Kişiliği, Fikir Hayatı ve Eserleri*, Sıralar Matbaası, İstanbul 1956, s. 8.

¹¹ Aydar Hayrutdinov, *Musa Cârullah Bigiyev*, s. 14.

* Damolla-Tatarca bir kelime olup, yüksek tahsil yapmış genç molla demektir.

mütalaa etti. Matematik sahasında yazılan bazı Rusça kitapları hocası Mir Şerif için Türkçe'ye tercüme etti. Matematiğe olan ilgisi gittikçe arttı.¹² Bütün bunlar Musa Efendi'nin daha sonraki fikri gelişimini oldukça etkileyecekti.

Buhara medreselerini de beğenmeyen Musa Efendi, 1986'da Rusya'ya döndüğünde Fen Fakültesine¹³ girmek istemiş, ancak Latince bilmediği için kabul edilmemiştir. 1901 yılında St.Petersburg' ta yaşadığı ve 31 Ağustos 1901'de Ufa şehrine sürgüne gönderilmiştir. Ancak sürgünün bitmesinden sonra sınır dışına çıkabilmiştir.¹⁴

Buhara'dan tekrar memleketi Rostov' a dönen Cârullah İstanbul'a gidip ilim tahsiline orada devam etmek istedi. Annesini de ikna ederek İstanbul' a geldi. Burada meslek değiştirerek mühendislik mektebine kaydolduysa da İstanbul Rus dili ve iktisat muallimliği yapan hemşerisi Musa Akyığıtzade onu bu fikirden vazgeçirerek başladığı İslami ilimleri devam ettirmesini tavsiye etti. Aslında bu olay Musa Cârullah Bigiyev'in hayatında bir dönüm noktası sayılabilir. Bundan sonra kaderi tamamen değişmiştir diyebiliriz. Çünkü Musa Cârullah bu tavsiyeye uymuş fakat aradığını İstanbul'da bulamadığı için aynı amaçla Mısır'a gitmiştir.¹⁵

Oraya varınca, çağının en büyük din âlimi ve İslam mütefekkeri Muhammed Abduh ile tanıştı; kütüphanelerde araştırmalar yaptı; bilgisini artırdı. Oradan Hicaza gitti. İki yıl kaldı. Oradan da Hindistan'a giderek Hindistan'ın sayılı âlimleriyle görüştü. Sonra yine Mısır'a döndü. Üç yıl orada kalarak Kur'an ilimleri üzerinde çalıştı. Zaten bu seyahatlerinde daima ilim topladı. Bilhassa Kur'an ilimleri ve Kur'an Tarihi üzerinde araştırmalar, incelemeler yaptı. Bu etütlerini sonra eser haline getirdi.¹⁶

Musa Cârullah mesafelere aldırmadan, tahsil yolunda ilerlemiş, hiçbir zorluktan korkmadan, yılmadan. Mesela, parası olmadığı için bir keresinde Musa Efendi

¹² Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 20-21.

¹³ Mehmet Görmez, onun Fen Fakültesinde okumak istediğini bildirirken (bk. Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 21) , Aydar Hayrutdinov ise hiçbir okulun adını bildirmeyerek, sadece onun St.Petersburg okullarından birine girmek istediğini ifade etmektedir. Bk. Aydar Hayrutdinov, *Musa Cârullah Bigiyev*, s. 15.

¹⁴ Aydar Hayrutdinov, *Posledniy Tatarskiy Boğoslov*, s. 30.

¹⁵ Abdullah Battal Taymas, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁶ Osman Keskinoglu, "Musa Cârullah", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (A.Ü.İ.F.D.)*, Ankara 1964, c. 12, s. 63.

Beyrut'tan Şam'a kadar yürüyerek gitmiştir. Bütün İslam ülkelerini gezmesine rağmen maalesef hiçbirinde aradığını bulamamıştır.¹⁷

C. İhtilaller Döneminde Siyasi ve İctimai Faaliyetleri (1904–1930)

1904 yılında Azak'a annesinin yanına döndü. Musa Efendi “tamam-ı hayretle vatanıma döndüm” dese de, bu seyahatleri esnasında İslami ilimlerin bütün dalları üzerinde geniş bir vukuf kasbetmekten başka, Arap ve Fars dillerini de mükemmel surette elde etmiş bulunuyordu. Döndükten hemen sonra kaleme aldığı Tarihü'l-Kuran ve'l Masahif adlı eserde kullandığı belîğ üslûb, bunun en güzel şahididir.¹⁸

Musa Cârullah Kahire'de iken Kazan'a bağlı Çistay kasabasında imam ve müderris olan Şeyh Zakir'in oğlu İbrahim Şevket Kemal ile tanışmış ve ahbab olmuştu. Kahire' den memleketine dönünce, bu zatın kız kardeşi olan Esmâ Aliye Hanım ile 1905 yılında evlendi. Musa Efendi'nin Esmâ hanımdan altısı kız, ikisi oğlan olmak üzere sekiz çocuğu dünyaya geldi.¹⁹

Arkadaşı A.Battal-Taymaz'ın anlattıklarına göre, Rostov'daki din liderleri ona büyük bir mahalleye imam olmasını teklif etmişler, fakat Musa Efendi bu teklifi kabul etmemişti. Elde ettiği ilimden tatmin olamayan ve bilgilerini yeterli görmeyen Musa Cârullah, hanımını annesinin yanına bırakarak Petersburg'a gider ve Rus Hukuku Fakültesine kaydoldu.²⁰

Bu arada 1905 ihtilali vuku buldu. Bu ihtilal bütün Müslümanlara olduğu gibi Kazan Türklerine de bazı hak ve hürriyetler getirdi. Siyaset alanında hiçbir hazırlığı ve deneyimi olmayan Rusya Müslümanları, Abdürreşid İbrahim'de rehberini buldu. Musa Cârullah da onun başlattığı harekete katıldı. Abdürreşid İbrahim'in çıkardığı Ülfet ve et-Tilmiz gazetelerinde yazılar yazdı. Ayrıca, el-İslah ve el-Asrül-Cedîd gibi “ceditçi” olarak bilinen gazete ve dergilerde de yazıları yer aldı.²¹ Bunun yanında 1906 yılında Musa Cârullah Petersburg'ta “Rusya Müslümanları İttifakı'nın Programı ve Kazan'da

¹⁷ Aydar Hayrutdinov, *Musa Cârullah Bigiyev*, s. 17; Ma'arrî, *el-Luzumiyyat*, (trc. Musa Cârullah Bigiyev), Kazan Tipografya, Kazan 1907, s. 26.

¹⁸ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁹ Abdullah Battal Taymas, *a.g.e.*, s. 11.

²⁰ Bkz. Aydar Hayrutdinov, *Posledniy Tatarskiy Boğoslov*, s. 32; Osman Keskiöğlü, Musa Cârullah'ın 1908'de annesinin ölümünden sonra Petersburg'a gittiğini bildirmektedir. Bkz. Osman Keskiöğlü, *a.g.m.*, s. 63.

²¹ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit...*, s. 38.

“Rusya Müslümanların üçüncü Nedvesi” ve “Rusya Müslümanlarının Üçüncü Nedvesinin Zabıt Cerideleri” adlı eserleri yayınladı. Rusya Müslümanları arasında fikri uyanmanın hızlanması için kaleme aldığı yazılar Rusya Müslümanları arasında Musa Cârullah’ı tanınmış kişi haline getirmişti.1907’de Musa Efendi’nin daha el-Ezher’de okurken yazmaya başladığı “Tarih’ül-Kur’an ve’l-Mesahif” adlı çalışması Muhammet Abduh’un Mısır’da çıkardığı “El-Menar” mecmuasında yer almıştı.

Musa Cârullah, Rusya Müslümanlarının 1904–1914 arasında yaptıkları toplantıların hemen hepsine katıldı. Katılmadığı tek toplantı, 1905’te 10–15 Nisan arasında Ufa’da yapılan “Ulema Cemiyeti”dir. Toplantılarda konuşulan konuların zabıtlarını tuttu ve yayınladı.

1908’de Kazan’a gitti. Meşhur Arap filozofu Şair Ebu’l- Ala el-Ma’arri’nin (368/978–444/1052) el-Luzumiyyat adlı manzum eserini tercüme edip yayınladı. Bunun yanında El Cezerî (753–833) ve Eş Şatibî (öl.790/1388) gibi Ortaçağ İslam âlimlerinin meşhur eserlerini dipnotlarla izah edip neşrederek İslam dünyasına kazandırdı. Mesela; Endülüslü âlim, Ebu İshak eş-Şatibî’nin “el-Muvafakat”ı bunların arasındadır.

1909’da İmam Malik’in kaleme aldığı ilk hadis kitabı olan “Muvatta” yı Musa Cârullah hadis ilmine dair bir mukaddime ile birlikte yayınladı. Aynı yolda “Tashih-i Resm-i Hatt-ı Kur’an” eserini çıkardı. “Edebiyat-ı Arabiyye ile Ulum-i İslamiyye” de Luzumiyyat’a ilave olarak bu dönemde yazıldı.²²

1910 yılında Musa Cârullah ıslah edilmiş medreselerden, Hüseyniye Medresesi’nde Arapça ve Dinler Tarihi derslerini vermek üzere Orenburg’a davet edildi. Ancak Musa Efendi’nin müderrislik hayatı pek uzun sürmez. Her şey başladıktan kısa bir müddet sonra talebelerine meşhur tasavvuf imamı vahdeti vücutçu Muhyiddin İbn-i Arabî’nin (560/1164–638/1240) Rahmet-i İlahiye’nin umumiyeti; yani müşrikler dâhil hiç kimsenin cehennemde ebedi olarak kalmayacağı görüşünü anlatmasıyla başladı. Bunları bir de Şura dergisinde yayınlayıp, Orenburg Cemiyet-i Hayriye salonunda anlatınca hem Hüseyniye Medresesi hoca ve idarecileri ile arası açıldı hem de halktan tepkiler aldı. Hocalarla talebeler arasında ikilik ortaya çıkmaması ve daha fazla kargaşaya yol açmamak için kendi arzusu ile istifasını vererek Orenburg’tan

²² Aydar Hayrutdinov, *Musa Cârullah Bigiyev*, s. 18–22.

ayrıldı. Birçok gazete ve mecmuada aleyhinde ve lehinde yazılar yazıldı. Kendisi de bu konuyu daha teferruatlı ele alarak Rahmet-i ilahiye Burhanları adlı bir eseri neşretti.

1910 yılında Lütfullah İshaki ile birlikte Finlandiya'ya gitti. Uzun günlerde Rûze adlı eserinde anlattığı gibi Musa Cârullah bu seyahati Kuzey kutbunda akşam, yatsı ve sabah namazı ile oruç meşakkatlerinde isabetli bir içtihadı varmak için batmayan güneşi görmek üzere gerçekleştirmişti.

1913 yılında yeniden yayıncılığa ağırlık vererek Petersburg'ta Emanet Matbaasını kurdu. Ve "İL" adlı bir gazete çıkardı. Ayna zamanda Rus İlm-i Heyet (Astronomi) cemiyeti azası oldu.

Bigiyev, 1917 yılının Mayıs ayında toplanan Rusya Müslümanları Beşinci Büyük Kongresi'ne katıldı. Burada sunduğu tebliğler büyük gürültülere yol açtı. İslam'da kadın haklarına dair sunduğu tebliğ, hararetli tartışmalara rağmen kabul edildi.²³

1910 yılında daha birkaç eser te'lif etti. Bunların arasında "Kavaid-i Fıkhiyye"; Kur'an ayetlerinin sayısı ve fasıllarının belirlenmesi, hakkındaki Şatibî'nin (538-590) "Nazimeti'z -Zehr" eseri Musa Cârullah tarafından açıklamalar yapılarak yayınlanmıştı. "Şeriat Niçin Rüyeti İtibar Etmiş" ile "Divan-ı Hafız Tercümesi"ni de aynı yılda neşretti.

Onun yazdığı her çalışma İslam memleketlerinde büyük ilgiyle takip ediliyordu. Özellikle "Uzun Günlerde Ruze" ile "Rahmet-i İlahiye Burhanları" büyük tepkiler toplamışlardı. Ama bunların hiçbirine aldırış etmeden Musa Cârullah çalışmalarına devam etti.

1912'de "Halk Nazarında Bir Nice Mesele", "Mülhaza", 1914'te "Büyük Mevzularda Ufak fikirler", 1915'te "İslahat Esasları", 1917'de "Şeriat Esasları" ve elimizdeki bilgilere göre Rusya'da yazdığı son çalışması olan "Fıkhu'l -Kur'an" kitabını yayınladı.²⁴ Bir de 1917 Bolşevik ihtilali ile Musa Cârullah'ın aktif siyaset hayatı başladı. Çünkü Bolşevikler ihtilalin hemen akıbetinde Rusya'da yaşayan bütün milletlere hürriyet ve istiklal vereceklerini ilan etmişlerdi. Musa Cârullah "Esaret bitti ta

²³ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 28-31.

²⁴ Aydar Hayrutdinov, *Posledniy Tatarskiy Boşoslov*, s. 42-43.

ebed dönmez” demişti. Ne var ki bir müddet sonra ihtilalin ilk devresi kapanıp yeni bir esaret devresi başlayınca, bu konuda çok yanıldığının farkına vardı.

Bütün bunlara rağmen Musa Cârullah’ın 1918 yılında Petersburg’ta “el-Minber” adında bir dergi çıkarmayı başardığını ancak yayının fazla devam edemediğini öğreniyoruz.

1920 yılında 16–20 Eylül tarihlerinde Ufa şehrinde toplanan ve binlerce kadın ve erkeğin katıldığı Ufa Kongresine iştirak etti. Bu toplantıda. Musa Cârullah, Ziyaeddin Kemali ve Kırım Müftüsü İbrahim Efendi’nin konuşmalarından sonra Rusya Müslümanlarının Halifeye bağlılıkları resmen ilan edildi.²⁵ Aynı yılın sonunda Buhara’ya gitti ve orada Bolşevik işgalinin ardından yapılan kültürel yıkıma şahit oldu.

Bu dönemde Musa Efendi “Türkiye Büyük Millet Meclisi’ ne Müracaat” adlı eserini yazdı. 1921’de T.B.M.M üyesi Suysallı İsmail Suphi Bey vasıtasıyla bu çalışmayı Mustafa Kemal Atatürk’e gönderdi.

1920’de yazdığı İslam Elifbası adlı kitabını Sovyetlerde bastıramayınca, yayınlamak üzere Türkiye ve Finlandiya’ya gönderir. Bu kitap Buhari’nin “Azbuka Kommunizma (Komünizm Elifbası)” kitabına cevaben yazılmıştı. Kitap, üç sene sonra, Finlandiya’daki Tatar zenginlerinin desteğiyle Berlin’de bastırılabilir. Eseri redakte eden Ayaz İshaki, hem ismini “İslam Milletlerine “ şeklinde değiştirir hem de bazı dipnotlar ve kısa bir sonuç ilave eder. Rejim düşmanı olarak tanınan İshaki’nin notlarıyla yayınlanan bu eser Cârullah’ın başına belalar açacaktır. Sadece bu fikirler bile Cârullah’ın zindanlarda çürütmeye yeter idiyse de, o bunu üç ay tutuklu kalmak gibi nispeten hafif bir ceza ile atlattı.1 ŞUBAT 1924’ten itibaren üç sene Moskova’dan dışarı çıkmamak üzere gözetim altında bulundurulmasına karar verildi.²⁶

Musa Cârullah 1925 yılı Ekim ve Kasım aylarında izin alarak Kırım’a seyahat etti. Aslında buraya dinlenmek için gelen Cârullah, burada bile çalışmayı bırakmadı, kendisine sorulan rakı ve şarabın İslam’daki hükmü konusunda Akmesicid’te çıkan Asri Müslümanlık dergisinde makaleler yayınladı ve Müskirat Meselesi adlı eserini burada hazırladı.

²⁵ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 32–33.

²⁶ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit...*, s. 105.

1926'da Ufa diniye teşkilatı tarafından davet edilip Mekke'de gerçekleşen "Bütün Dünya Müslümanları Kongresine" katıldı.

1927 yılında bu sefer hacca gitmek için Rus makamlarından izin kopardı. Hacca giderken İstanbul'a uğradı. Kırım'da hazırladığı Müskirat Kitabını İstanbul'da bastırıldı. Hac'dan sonra Kudüs'e geçerek burada yapılan II. Hilafet Kongresi'ne katıldığını el-veşia adlı eserinden öğreniyoruz. Bundan sonraki dönemde Rusya'daki baskılar daha da arttı, Türklere öncülük yapan fikir babaları bir bir yakalanıyordu, kimisi zindanlarda kimisi Sibiryaya sürgüne gönderiliyordu. Hayatının tehlikede olduğuna kanaat getiren Musa Cârullah'ın tek çaresi Rusya'yı terk etmektir.

D. Gurbette

Yayın faaliyetlerinin son derece kısıtlanması ve 20'li yıllarda her türlü baskının artması ve kendi ifadesiyle "Bütün kurtuluş yollarının yüzüne kapanması" sonucunda Sovyetler Birliği'nden kaçmaya karar verdi. Kaçış için yolların en çetin, en sarp ve en uzun olanını seçmek zorundaydı.

1930 yılı sonunda Türkistan'a, daha sonra gizlice Doğu Türkistan sınırındaki Simhane şehrine geçti. Oradan bir tüccarın deve kervanına deveci olarak katılarak Kaşgar'a vardı. Niyeti bu şehrin medreselerinden birinde hocalık yapmak ve orada yerleşmektir. Fakat Çin hükümeti buna izin vermez. Dört ay süren bir yolculuktan sonra, Küçük Pamir yaylasını aşarak Kabil'e vardı.

1931'de Kabil'de iken tuttuğu "Hatıra Defteri"nde kaçış sebeplerinden en önemlisi ailesine ve yakınlarına zarar gelmemesi için demişti. Fakat Musa Cârullah kaçışından sonra Rusya'da resmen halk düşmanı olarak ilan edildi. Dostlarından kimi tutuklandı, kimi öldürüldü. Ailesi de sert muamele görüp 3 yıllığına Vologda'ya sürgüne gönderildi.²⁷

Afganistan'a sığınıp aldığı Afgan pasaportuyla 1931'lerde Hindistan'a oradan Mısır'a yöneldi. Mısır'da ilk işi, 1923'lerde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yapmış olduğu müracaatı bastırmak oldu. Üstat aynı yılın Kasımında Finlandiya'ya hareket etti, bir müddet sonra oradan ve Romanya üzerinden Ankara'ya gelerek 1.Türk Tarih Kongresi toplantı halinde iken kongre müzakerelerini yakından izlediğini, 1933'te,

²⁷ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit...*, s. 19-121.

Berlin’de bastırıldığı Hatun eserinin ön sözünde kaydeder.²⁸ Ayrıca burada Kur’an-ı Kerim’in Nurları Huzurunda Hatun, Kur’an-ı Kerim, Ayet-i Kerimelerinin Muciz ifadelerine Göre Ye’cuc Meselesi, Tarihin Unutulmuş Sahifeleri adlı eserleri bastırarak verdiği bir ilanda daha 20 kadar eserini bastıracağı vaadinde bulunur.

1934 yılında tekrar Finlandiya’ya geçerek İran ve Irak’a yapacağı seyahat için İran Konsolosluğu’na başvurur. İstanbul yoluyla önce İran’a gider. Orada Şia hadis ve fıkıh kitapları üzerinde çok ciddi araştırmalar yapar. İran’ın Meşhed, Tebriz ve Tahran kentlerinde gezip birçok Şia müçtehidini ile görüştüğünden sonra Bağdat’a geçer 26 gün Necef’te kalır. Musa Cârullah’ın İran ve Irak gezisi bir yıldan fazla sürer. Bu seyahatinden çok faydalandığını fikirlerinde köklü değişiklikler olduğunu belirtir. Suriye’ye gitmek için vize alır. Ancak Suriye hükümeti Şam kapılarından onu geri çevirir.

Bağdat’a dönüp Filistin yolu ile hareket etmek için İngiliz konsolosluğuna müracaat eder. Fakat parası olmadığından vizeyi alamaz. Nusaybin istasyonuna kadar gelerek ikinci kez Suriye’ye geçmek ister ancak yine geri çevrilir. Sonunda Musullu münevverlerin hazırladığı bir planla Türkiye’ye geçer ancak hudutta yakalanarak Cizre karakolunda nezarete atılır. Dört gün sonra Mardin’e getirilerek sorguya tabi tutulur. Mardin Valisi şöhretinden haberdar olduğu için iyi muamelede bulunur. Mardin’den Adana’ya, oradan da İstanbul’a geçer.²⁹

1935 yılında “el-Veşia Fi Nakdi Akaidi’ş-Şia” adlı eserini bastırır. Tarih’ul Kur’an ve’l Masahif çalışmasına ilaveler yapar. Bir de “Nizamu’t-Takvim fi’l-İslam, Nizamu’n-Nesi İnde’l Arap ve Eyyamu Hayati’n-Nebi” eserlerini de Kahire de yayımlar.

1937 yılında Mısır’dan tekrar Hindistan’a gitti. Bombay’da biraz kaldıktan sonra Benares’e geçti.³⁰

1938’de Tokyo Camii İmamı Abdülhay Kurban Ali’nin davetlisi olarak Japonya’ya gitti. 1838 sonuna kadar Tokyo’da kaldı. II. Dünya Savaşı’nın başlaması üzerine Japonya’dan ayrılıp tekrar Hindistan’a geçti. İngilizler tarafından Japon yanlısı olduğu gerekçesiyle Hindistan’da tutuklandı. Bir buçuk yıl hapis yattıktan sonra Bopal

²⁸ Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, (sad. Yusuf Uralgiray), Önsöz Yay, Ankara 1975, s. XVII.

²⁹ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 45.

³⁰ Aydar Hayrutdinov, *Posledniy Tatarskiy Boğoslov*, s. 51.

şehrinde gözetim altında bulundurulmak şartıyla serbest bırakıldı.³¹ Bütün bu meşakkatler onu ilmi çalışmalardan alıkoymadığı gibi, te'lif yönünden en verimli zamanı belki de burada geçirdiği süredir. Burada 8 kadar eser yazıp bastırmıştır.

1946 yılı Mart ayında Delhi'ye oradan da tekrar Bombay'a geçen Musa Cârullah, artık son derece bitkin düşmüştür, yaşlılığı sebebiyle sıhhati oldukça bozulmuştur, iyice halsiz düşmüştür. Yusuf Uralgiray'ın anlattığına göre, Bombay'dan kendisine Mısır vizesi sağlamasını istemiş ve 1947'de Kahire'ye gelmiş. Ona şunları söylemişti:

“...Oğlum, sana hayır dualarım sonsuzdur... Görüyorsun, ben artık yaşlandım. Hem de içimde dinmeyen bir acı, sürekli bir sızı var. Ömrüm boyunca Türk-Müslüman kardeşlerime sevine sevine hizmet ettim. Dışarıya sığındım. Türkistan'dan dolaşıp Finlandiya'ya gittim. Oradan telefonla Rus-Sovyet makamlarını aradım. Onlara hanımım Ema ile telefonda görüşmek istediğimi bildirdim. Hanımımı bulup telefona getirdiler. Konuşmamız esnasında Ema bana; “Musa, seni asla affetmeyeceğim. Altı yavruyu benim başıma bırakarak kaçtın. Dünyam yıkıldı” dedi. Elbette zavallılara çok çektirdiler. Bu gün durumu bilmiyorum. Yaşlıyım. Buna rağmen komünistler beni öldüreceklerse varsınlar bu cinayeti yapsınlar. Fakat ben kararlıyım. Döneceğim. Tek gayem, hanımımın ayaklarına kapanarak, özürler dileyeceğim. Bu düşüncelerimi ve kararımı ilk defa sana açıklıyorum. Seni çok severim. Rica ederim, şu pasaportumu al oğlum. Bana Rusya'ya dönebilmem için vize sağla. Yıkıldım bu sızılardan” diyor ve şimşek gibi çakan o masmavi gözlerinden sessizce boncuk boncuk yaşlar akıyordu.

Yusuf Uralgiray yardımcı olmak ister, fakat Rusya'da Musa Efendi'nin başına geleceklerinden korkar. Onun için onu ilk önce İstanbul'a Kırım önderi Cafer Kırimer'in yanına gönderir. Musa Cârullah İstanbul'da Rusya'ya dönmek fikrinden cayarak Kahire'ye döner.³²

Ölümden önce yapmak istediği ikinci iş ise yazıştığı ve Almanya'da yaşayan oğluyla görüşmektir. Fakat maddi durumunun kötü olmasından dolayı, oğlunu yanına getirtemiyor. Son günlerini Musa Cârullah Bigiyev Kahire'deki bir huzurevinde geçirdi 28 Ekim 1949 yılında fani âleme veda ederek Rahmet-i Rahman'a kavuştu.

³¹ Mustafa Akman, *a.g.e.*, s. 13.

³² Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, s. XVII.

29 Ekim 1949 tarihli el-Ehram Gazetesi'nin verdiği habere göre merhumun cenaze namazı Seyide Nesife Cami'inde kılındı ve Afifi'deki Hidviyye Ailesinin Kraliyet mezarlığına defnedildi.³³

³³ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 50.

İKİNCİ BÖLÜM

MUSA CÂRULLAH BİGİYEV'İN FİKİRLERİNE GENEL ÇERÇEVE

İslam tarihinin son iki yüzyılına damgasını vuran dini uyanış hareketleri içerisinde en dikkati çekenlerden birisi de Kazan merkezli İdil boyu dini uyanış hareketidir. Bunların, XVIII. asrın sonları ve XIX. asrın başlarından itibaren 1920’li yıllara kadar ortaya koydukları dinde ve eğitimde yenileşme hareketine “Ceditçilik” takipçilerine de “Ceditçiler” denmektedir.

1552 yılında Rus hâkimiyetine giren Kazan bölgesinde, 1905 yılına kadar ilkokulları ıslah çabasından ibaret olan Ceditçilik, bu tarihten sonra sosyal ve kültürel hayatta da yeniliği savunan bir hareket haline geldi.

Ünlü Tatar âlimi Abdunnâsır Kursavî (öl. 1812) ile başlatabileceğimiz Kazan bölgesindeki Ceditçilik düşüncesi, çok geçmeden Abdurrahim bin Osman Otuzimeni (öl. 1834), Hüseyin Feyizhani (öl. 1866), Şihabüddin Mercani (öl. 1889), Zeynullah Rasuli (öl. 1917), Alimcan Barudî (öl. 1921), Abdullah Bubi (öl. 1922), Muhammed Necip Tünteri (öl. 1930), Rızaeddin b. Fahreddin (öl. 1936), Ziyaeddin Kemali (öl. 1942), Abdürreşid İbrahim (öl. 1944), Musa Cârullah Bigiyev (öl. 1949) gibi daha geniş bir ulema grubu tarafından takip edilmiştir.³⁴

Musa Cârullah Bigiyev bu çerçevede dönemin “son yenilikçisi” olmaktadır. İslâm (Osmanlı) medeniyetinin çatırdayarak çöktüğü dramatik yılların “çırpınan son şahini”dir.³⁵

Nitekim Mustafa Sabri Musa Cârullah hakkında şöyle diyor:

“Musa Bigiyef Efendi, son zamanlarda ortaya çıkan İslâm müceddidlerinden biridir. Bu zat, bugüne kadar bilinen ve geçerli olan şer’î hükümlerin birçoğu üzerinde yürüttüğü fikirlerle, açmak istediği teceddüd (yenilenme/yenilik) çığırında, kendisiyle aynı düşüncede bulunanların hatırına gelmeyen yenilikler peşinde koşması nedeniyle bunların en aşırısı sayılabilir.”³⁶

Değişik yazarlar Cârullah’ın fikrî eğilimini tanımlarken onu “ceditçi” olarak nitelemektedir. Cârullah, gerçekten ceditçi miydi? Herşeyden önce, “ceditçi” kavramı çok açık bir şekilde ortaya konulmamıştır. O dönemde, Avrupa’nın medeniyet

³⁴ Mustafa Akman, *a.g.e.*, s. 17-18.

³⁵ Recep İhsan Eliaçık, *İslâm’ın Yenilikçileri*, Med-Cezir Yay., İstanbul 2003, c. III, s. 132.

³⁶ Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerin Kıymet-i İlmiyesi*, Dâru’l-Hilâfe, İstanbul 1919, s. 5; Mustafa Sabri & Musa Cârullah Bigiyef, *İlahi Adalet*, (sad. Ömer H. Özalp), Pınar Yayınları, İstanbul 1996, s. 21.

bakımından Doğu'ya üstün olduğunu anlayarak, bu medeniyeti taklide çalışma zorunluluğunu duyan aydınlardan oluşan yenilik ve değişme taraftarı olan bu grup, homojen olmaktan çok uzaktır. Islâhâtçı mollardan ateist ve sosyalist eğilimlisine kadar geniş bir yelpazede yer alan terakkiperver kimseleri bu tanımlamanın içine dâhil etmekte aceleci olmamak gerekir.³⁷

Musa Cârullah'ın da sık sık dolaylı da olsa ifade ettiği gibi, başlangıçtan itibaren bünyesinde ictihad gibi bir müessesenin varlığını bulunduran, hatta ictihadı hayatın en büyük farızası olarak gören bir düşünce geleneğinde, tarihin her anında ortaya çıkan problemlere, İslâm'ın evrensel mesajını esas alarak yeni çözümler getirmek anlamında tecdid hareketini XIX. yüzyıldan başlatmak doğru olmasa gerekir. Kaldı ki, Cârullah'a göre ictihad, naslardan hüküm çıkartmak, yani istinbat değil, İslâm'ın her asırda hayat ile olan irtibatını kurmaktır.³⁸

Cârullah, Batı hakkındaki düşüncelerini şöyle açıklar:

“Ben Garb'ın sanayine, ulûmuna, maarifine, bâhusus tabî ve riyazî ilimlerin her bir nev'ine meftunum. Lâkin içtimaî fikirlerine, içtimaî hallerine tereddüt gözüyle yan bakarım.³⁹

Üstelik Cârullah'ın kendi ifadeleri de onun bir ceditçi olmadığı yolundadır. Şu sözleri onun ceditçiliği nasıl algıladığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Gördüm ki: dinden, ulûm-ı diniyyeden binlerce fersah uzak kalmış usûl-i kadime erbâbı, ulûm-ı diniyyeyi de, diğer herbir zarûr [gerekli] ulûmları da inkâr ederler; eski medreselerimizden fâide gelmeyeceğine kanaat etmiş usûl-i cedîde ashabı, ya Kûlliyyen ulûm-ı diniyyeden î'raz ederler [yüz çevirirler], yahut ulûm-ı diniyye derslerini alâ-hâlihi [olduğu gibi] bırakıp yalnız ulûm-ı cedîde derslerine usûl icra etmek davasında bulunurlar. Kadîmleri dinî hem gayr-ı dini ilimlerin her birine düşman eden nedir? Ceditlerin ulûm-ı diniyyeye rağbetlerini kat' eden nedir?”⁴⁰

Dikkat edilirse Cârullah kendisini kadimler ve ceditler olarak nitelenen bu iki grubun dışında tutmaktadır. O, çağdaş Batı'da en çok takdir ettiği “fikir hürriyeti” ve

³⁷ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit...*, s. 188-189.

³⁸ Mehmet Görmez, “İslâm Tecdid Geleneği ve Musa Cârullah Bigiyev”, *Ölümünün 50. Yıl Döneminde Musa Cârullah Bigiyef - I.Uluslararası Musa Cârullah Bigiyef Sempozyumu*, T.D.V. Yay., Ankara 2002, s. 123.

³⁹ Musa Cârullah Bigiyev, *Halk Nazarına Birniçe Mesele*, Elektro Tipografya Ümit, Kazan 1912, s. 70.

⁴⁰ Ma'arrî, *a.g.e.*, s. 3.

“tolerans” gibi kavramları İslâm düşünce geleneği içinde arar. Bunları yeniden ortaya çıkarıp yaygınlaştırmak gerektiğine inanır. Cârullah’a göre asıl ıslâhât içte, özellikle de eğitim ve din kurumlarında yapılmalıydı.⁴¹

Avrupa’dan ilim ve teknolojisini almalyız dedikten sonra, “Avrupa terakki etti, lâkin romanlarıyla, rivayetleriyle değil, belki ticaretiyle, ciddi amelleriyle, sanayi ile, ilimleri ile, marifetleri ile terakki etti.” der.⁴²

Yanlış gidişatımızı değiştirmek için bir şeyler yapılmalıydı ve Musa Cârullah bunun farkında olup elinden geleni yapmaya çalışıyordu. Ne ad altında olursa olsun önemli olan İslâm ümmetine faydalı olmaktı. Eski sistemde bazı sorunlar vardı, Musa Cârullah’ın amacı da bunları tespit edip düzeltmekti. Yoksa sistemi silbaştan kurmak değildi. Son Osmanlı Şeyhulislam’ı Mustafa Sabri Efendi Musa Cârullah’ın bir münekkidi olarak onun hakkında şöyle de:

“Musa Bigi Efendi, son zamanlarda zuhur eden Din-i İslâm müceddidlerinden biridir. Ancak bu zat, şimdiye kadar malum ve merî olan ahkâm-ı şerîyye’den pek çokları üzerine yürüttüğü fikirlerle açmak istediği tarik-i teceddüde (yenilik yolunda) rüfekây-ı mesleğinin (meslektaşlarının) hatırına gelmeyen yenilikleri tervic ve iltizam etmekte olduğuna nazaran, nisbeten onların en müfriti addolunabilirse de, şurasını itiraf etmek lâzım gelir ki, bu zât, ilmî sermayelerini asar-ı garbiye’den (batı eserlerinden) iktibas eden bizim müceddidler gibi ulum-i İslâmiye’ye bigânelikleri nisbetinde o mebhaslere dair beyan-ı mutalaa hakkını haiz olmayanlardan değildir. Musa Efendi mesâil-i Şer’iyyeyi daha yakından, daha ihtisaskârâne bir surette mevzû-i bahs edebiliyor ve bunun için icab eden müktesebât (birikim) ve mukaddemât (öncüller) ile de techiz-i nefis etmiş (kendini donatmış) olduğu anlaşılıyor...

Hele bu zat’ın Vücut-i Bâri’yi katıyyen tasdik ile beraber, gerek Kur’an-ı Kerim hakkında ve gerek peygamberimiz efendimiz hazretleri hakkında munsif bir kalbin ciddiyetini kabule mecbur olacağı surette, gayet ta’zimkârâne bir lisan istimal edişine nazaran, biraz evvel zikrolunan müceddidler gibi; bazıları tamamen ve bazıları ancak avam-ı ahâliyi idare etmek için dinin lüzûmuna kail olan feylesoflar derecesinden fazla esâs-ı dîne inanmadıkları halde beyne’l-halk (halk arasında) kendilerine o yolda bir

⁴¹ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit...*, s. 190-191.

⁴² Musa Cârullah Bigiyev, *Halk Nazarına...*, s. 24.

mevki verdirmek veyahut din-i İslâmı daha gizli ve daha sistematik bir aletle baltalamak isteyen müceddidinden olduğu da hissedilmiyor. Bir kaç sene mukaddem (önce) tab ve neşr olunan “Kavm-i Cedid” ucûbenamenin sahibi Ubeydullah-ı Afgânî gibi din müceddidi kisvesiyle meddahlık sahnesine çıkan müellif karikatürleriyle Musa Efendi’yi kıyas etmek asla caiz olmaz.”⁴³

Ama bunun yanında dönemin yenilikçi argümanlarını tutarlılıkla devam ettirmektedir. Cârullah tıpkı bir arı gibi İslâm düşünce tarihinde oradan oraya uçmakta, doğru bulduğunu tereddütsüz almaktan çekinmemektedir. Bir taraftan taassup ve darlık içinde gördüğü kelâmcıları eleştirerek daha hoşgörülü bulduğu İbn-i Arabî ve Mevlana’yı yardıma çağırmakta, diğer taraftan Farabi ve İbn-i Sina’yı tekfir eden Gazali’yi eleştirmektedir.⁴⁴

O, açık fikirli, aydın görüşlü, uyanık bir İslâm bilginiydi. Akla uygun düşünceleri ve görüşleri vardı. “İslâm’ın dinamik hüviyeti, her bakımdan hayata canlılık verir. İslâm, gericiliğe, taassuba düşmandır. İslâm gerçekten bir hamleci dindir. Yanlış anlayışlar onu geri gösterir. Kur’an her asrın ruhuna uygun olan anlayışa uygundur. İslâm’ı gereği gibi anlamak için kafaları geri düşüncelerden sıyırıp aydınlatmak gerektir” diyordu.⁴⁵

Cârullah; bir insanın tek mezheple kayıtlanma durumunda bırakılarak, başka mezheplerin ruhsatlarından faydalanmasının, dinle oynama veya dini eğlenceye almak olarak değerlendirmesini İslâm dünyasının başına gelmiş en büyük felaketlerden kabul etmektedir. Cârullah da, tıpkı Mercani gibi, Muhyiddin İbn Arabî’nin Futuhat-ı Mekkiyye’sine sık sık atıflarda bulunmakta, mezhepler veya müctehidler arasındaki ihtilafın bir rahmet ve İslam hukukunun genişliği olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁴⁶

Görüşlerinden en çok tepki ile karşılanan “Rahmet-i İlaâhiyye Bürhanları” adlı eserinde Allah’ın sonsuz rahmetini dinî nasrlara dayanarak ortaya koyduğu görüşüdür. Cehennem azâbının muhalled olup olmayacağı üzerinde duruyor. Bu konuda Muhyiddin Arabî’nin görüşünü benimseyerek azâbın sonsuz olmayacağı kanısına

⁴³ Mustafa Sabri, *a.g.e.*, s. 5-6.

⁴⁴ Recep İhsan Eliaçık, *a.g.e.*, c. III, s. 145.

⁴⁵ Osman Keskiöglü, *a.g.m.*, s. 65.

⁴⁶ Mustafa Akman, *a.g.e.*, s. 23.

varıyor. Cârullah sonunda herkesin cehennemden çıkacağı görüşüyle, taasup ve hoşgörüşlüğün pençesinde kıvranan medrese çevrelerini, fıkıhçı mollaları yumuşatmak istemektedir. Tekfir hastalığının alabildiğine derin izlerinin olduğu bu çevreler, değil Müslüman olmayanları, dini grupları ve mezhepleri bile cennete lâıyk görmemekte, cehenneme yollamaktadır. Musa Cârullah'ın, evrensel kurtuluş tezi, daha önce Kindi ve İkbâl gibi yenilikçilerde de gördüğümüz "insanlığın birliğı" tezine dayanmaktadır. "Hepimiz Âdem'in çocukları değil miyiz?" temel sloganından yola çıkan bu anlayışta derin bir insanlık sevgisi ve hoşgörüşü vardır. Eğer siz ahirette Âdem'in bütün çocuklarının, ne kadar günah işlerse işlesinler sonuçta kurtulacaklarına inanıyorsanız, bu dünyada insanlığa bakışınız da değışecektir.⁴⁷

Cârullah'a göre ufak gibi görünen bu mesele aslında Müslüman toplumların temel sorunlarından biriydi. Müslümanlar arasında gelenek halini alan kendisi dışındakini reddetme şeklindeki tavrın terkedilmesi gerektiğini savunur, kendi dışındakilerin kötü olduğuna inanan toplulukların medeni dünyadaki ilişkilerinin sağlıklı olamayacağı inancındadır. Müslümanların tüm insanlığa iyi bir gözle bakmaları, onların istikbali açısından önemliydi.⁴⁸

"İslâmiyet kalben de fiilen de diğler milletlerin hiçbirini tahkir etmiyordu. Bu dinde, gelip geçen bütün milletler ve bütün insanlar için sınırlandırılmaksızın bol bol verilmiş olan ilâhî lütufların/fazlın, -bencil bir şekilde- yalnızca kendisine tahsis edilmiş olduğu iddiası da yoktu.

İslâmiyet'in kendisi de ilâhî rahmet kadar genişti. Bu kadar geniş olduğu içindir ki bu din, âlemlerin rabbi Allah Teâlâ Hazretleri tarafından, tüm insanlık için umumî ve kıyamete dek sürecek bir din kılınmış ve yaratılmışların efendisi Hz. Muhammed (s.a.) vasıtasıyla, tahrifi ve değıştirilmesi imkânsız mu'ciz Kur'an metniyle bildirilmiştir."⁴⁹

Cârullah, İslâm toplumlarında süregelen aksaklıkları ve yanlış uygulamaları sert bir dille eleştirmektedir. Kadınların eve kapatılmaları, aşağı görülmeleri, eğitimsiz bırakılmaları ve günah kaynağı olarak görülmelerinin hep bu yanlış din anlayışından kaynaklandığını savunur. İslâmiyetin ilk dönemlerinde kadının yüksek bir mevkiye sahip olduğunu, ancak sonraki asırlarda dar görüşlü fakihlerin, cahil hocaların, vaizlerin

⁴⁷ Recep İhsan Eliaçık, *a.g.e.*, c. III, s. 145.

⁴⁸ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit...*, s. 59.

⁴⁹ Musa Bigiyef, *Rahmet-i İlahiye Burhanları*, Vakıf Matbaası, Orenburg 1911, s. 22.

marifetiyle bugünkü duruma getirildiği görüşündedir. Fitneye sebep olacakları korkusuyla, kadınları evlere kapatma, yüzlerine peçe örtme zorunluluğu gibi tedbirler icat edildiğini, kadınla erkek arasında aşılması güç engeller konulduğu ileri sürer.⁵⁰

Cârullah'ın nazarında toplumun ruhi ve içtimaî halleri için kadınların ehemmiyeti son derece büyüktür. Buna rağmen tarih boyunca hiçbir millet hatunların hürmet ve hukuklarını hiçbir zaman takdir etmemiştir. Bu durum her asırda her devlette toplumsal ahlakın çöküşüne ve fuhşun yayılmasına yol açmıştır.⁵¹

“İslam Milletlerine” adlı eserinin 146. maddesinde: “Kadınlar bütün haklarda erkeklerle eşittir.” demektedir.⁵² Hicap felsefesine gelince, Musa Cârullah'a göre, İslâm'ın kadının örtünmesi ile ilgili hükümlerinde herhangi bir problem yoktur. Asıl problem, tarih içinde bu hükümlerin uygulanış biçimi ve bu hükümlere yüklenen hikmetlerdedir: İslâm bilginleri hicap ile ilgili bütün emir ve yasakları “fitne korkusu” gibi mevhum hikmetlerle izah ettikleri için, bu hükümler kadını güneşin nurundan ilmin aydınlığına kadar her şeyden mahrum bırakacak şekilde uygulanmıştır. Oysa Cârullah'a göre, kadının hicabına yönelik bütün hükümlerin sadece erkekleri fitne ve fesada düşmekten alıkoymak için vazedildiği söylendiği takdirde, bunu Allah'ın adaleti ile izah etmek kabil-i imkân olmaz. Onun kendi ifadesiyle “ilmin ve imanın aydınlığında fitne olmaz. Varsa, fitne, erkeklerin gözlerinde, kalplerinde ve dillerinde bulunur. İlle de tedbir almak gerekiyorsa, erkeklerin gözlerine nikap, kalplerine adap, dillerine ikap lazım gelir.”⁵³

Toplantılarda, eserlerinde her fırsatta müslüman kadınların problemleri dile getiren Musa Cârullah ayrıca bu konularda bir kitap yazma gereğini hissetmiş ve “Hatun” 1933'de yayınlanmıştır.

Musa Cârullah'ın “Hatun” adlı kitabında yer alan konuları kabaca tanıtmak amacıyla şu başlıkları ifade edebiliriz: Tevrat ve İncil'de kadın, İslam'da ve diğer dinlerde kadının yaratılışı, İslâm'da kadının sosyal, siyasi ve medeni hakları. Bu bağlamda evlenme, evlilikte velâyet, eşlerin birbirine karşı tutumları, boşanma,

⁵⁰ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit...*, s. 220.

⁵¹ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 142.

⁵² Aydar Hayrutdinov, *Nasledie Musa Cârullaha Bigiyeva*, I-II, İman Yay., Kazan 2000 s. 50.

⁵³ Musa Cârullah Bigiyev, *Hatun*, (haz. Mehmet Görmez), Kitâbiyât Yay., Ankara 2001, s. 8-9.

örtünme, şahitlik, mirasta kadının hakkı, çok kadınla evlilik, kadının ekonomik özgürlüğü gibi konuları içermektedir.⁵⁴

Aslında bu gayretlerin en güzel meyvesini Musa Cârullah ve yandaşları 1–11 Mayıs 1917 tarihleri arasında 900 delegenin katıldığı Rusya Müslümanlarının En Büyük Kongresi sırasında aldılar. Kadınlar, Müslimeler Syezdi’nde aldıkları kararları bu büyük kongreye taşıdılar. Kongrenin en önemli sonuçlarından biri, bir kadının ilk defa kadı seçilmesidir.⁵⁵

Mezheplerce gösterilen sınırlar yıkılıp mezheplerin öngördüğü kayıtlar kırılmadıkça serbest düşünme ve akıl yürütme mümkün olmayacak ve bir medeniyet kaynağı olan İslâm dini gerileme sebebi olarak görülecektir diyen Cârullah’a göre Kur’an fikir hürriyetine gerekli serbestliği tanır. O, İslâm tarihinin ilk dönemlerindeki eşsiz ilim hamlesinin bu fikir hürriyeti sayesinde gerçekleştiği kanaatindedir. Musa Cârullah’a göre fikir, zihinde toplanmış ve birikmiş fikirleri bilmek ve hatırlamaktan ibaret değil, bilgilerden neticeler çıkarmaktır. Bireylerine bu neticeleri çıkarma serbestisi tanımayan milletler ilerleyemezler. O, aynı anda zamanda fikir ve düşünce hürriyetinin insanların birbirlerine düşman olarak bölünmelerini engellediğini söyler.⁵⁶

“Ben âlem-i İslâmiyet’te zâhir olmuş mezheplerin herbirini mukallidlerin herbirinden elbette ziyâde ihtiram ederim. Yakîni imanım iktizasıyla (gereğiyle) İslâmiyeti de mezheplerin herbirinden elbette üstün itikad ederim. Mezheplerin birinde yahut hepsinde İslâmiyet mahsur kaldı demek mezheplere, müctehidlere hürmet olmaz, ama İslâmiyeti neshetmek derecesine indirir.

Akıl, benim nazarımda, en büyük bir hüccet-i İlâhi’dir, mutlakdır, hududun hiçbirisiyle mahdud değildir. İslâmiyetin her mezhepten üstünlüğü, aklın en büyük hüccetliği tâ ebed bâkidir.

Buna göre, ben Kur’an-ı Kerim’in ayet-i kerimelerine, Hz. Peygamber’in Sünnetlerine fakihlerin mezheplerini, kelamcılarının cedellerini, sufilerin hayallerini,

⁵⁴ Semra Ulaş, “Musa Cârullah’ın “Hatun” Adlı Kitabına ve İslâm Kadınına Dair”, *Ölümünün 50. Yıl Döneminde Musa Cârullah Bigiyef - I.Uluslararası Musa Cârullah Bigiyef Sempozyumu*, T.D.V. Yay., Ankara 1999, s. 153.

⁵⁵ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit...*, s. 216.

⁵⁶ Nurhan Kuzu, *Osmanlı’dan Modern Türkiye’ye Geçiş Döneminde Aydınların Medeniyet-Din İlişkilerine Bakışı Hüseyin Kazım Kadri ve Musa Cârullah Bigiyef Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005, s. 87–88.

filozofların kıyaslarını, siyasetçilerin hevalarını, sosyologların teorilerini hiçbir suretle takdim edemem.”⁵⁷ Diyen Cârullah’a göre, inanç hastalığına çare olmak ve inançları saflaştırmak için tedbirlerden biri Kur’an-ı Kerim’i tercüme etmektir.

Cârullah üzerinde birkaç senedir çalıştığı Kur’an tercümesini 1912’de tamamlamış ve yayına hazırlamıştı. Ancak, Ufa şehrindeki Müslüman Dinî İdaresi Kur’an tercümesinin basılmasına izin vermez. Bu duruma fena halde içerleyen Cârullah, Dinî İdare’nin bu müdahalesini şiddetle eleştirir. Ona göre, 20 milyon kadar olan Rusya Müslümanları Kur’an tercümesine susamıştı ve bu yasak âlimleri aşağılamak anlamına geliyordu.⁵⁸ Kur’an tercümesinin yapılması ile ilgili tartışmalar sürerken, Musa Cârullah Kur’an-ı öz dilimize, doğru ve güzel bir şekilde tercüme etmenin gerekliliği üzerinde çok durmuştur. Hatta ona göre Kur’an-ı tercüme etmek farzdır. Hayatındaki çalışmaların büyük bir kısmını bu vazifeyi hakkıyla yerine getirmek için gerçekleştirmiştir.⁵⁹

Türkçe hutbe uygulamasında da Musa Cârullah’ın payı çok büyüktür. Türkçe/Tatarca hutbe uygulamasının ilk örnekleri 1906’nın ilk aylarından itibaren başlamaktadır. Bu tarih, meselenin tartışılmaya başlamasından olduğu gibi, uygulamaya konulmasında da İdil-Ural bölgesinin öncülük ettiğini göstermektedir. 1911’lere geldiğinde bölgenin birçok yerinde artık Tatarca hutbeler okunduğu ve tartışmaların, bir ölçüde, bittiği de görülmektedir.⁶⁰ Musa Cârullah da o zamanlarda ayaklarında potinler, başında kasket bulunduğu halde Cuma günleri camiye gelir, saflar arasından atlayıp ön safa geçerek imamın izniyle minbere çıkıp, birkaç ayetten sonra okuduğu Türkçe hutbe ile herkesi hayrete düşürürdü.⁶¹

Nitekim bunları yanlış yönde yorumlayan Cemal Kutay’ın, Musa Cârullah’ın Türkçe ibadetin son yıllarda en büyük müdafii olduğu iddiasına gelince, bu, hilaf-i

⁵⁷ Musa Cârullah Bigiyev, *Halk Nazarına*, s. 39.

⁵⁸ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit...*, s. 72.

⁵⁹ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 75.

⁶⁰ İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850–1915)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002, s. 247.

⁶¹ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit...*, s. 36.

hakikat olmaktan öte, kırk yıl önce ebedi hayata göçmüş büyük bir âlime açık bir iftiradır.⁶²

Musa Cârullah, millî menfaatleri ve siyasî istiklâli kazanmak için bütün Müslüman Türklerin ortak hareket etmeleri lüzûmuna yürekten inanmıştı. Müslüman ahaliyi medeniyet, terakki yoluna götürecektir. Maarifin de mümkün olduğu ölçüde mahallî sive özelliklerinden arındırılmış umumî Türkçe ile okutulması fikrini öne sürmüştü.

Bigiyev, Gaspıralı İsmail Bey'in "dilde birlik" şiarının ana ilkelerine sadakatle bağlı kalmış ve bu ilkeleri yazı hayatında ciddiyetle takip etmiştir.⁶³ Ancak Kur'an-ı Kerim tercümesi hakkında tıpkı Necip Tüneri, İbrahim b. Aynî ve Muhammed Hanefî Muzaffer gibi Musa Cârullah lugatleri ve örfleri oranında yapılabilecek en iyi tercüme yapmayı gerektiğini ancak bu tercümenin Kur'an'ın yerini tutamayacağını ve Kur'an'a terettüp eden fikhî ve ahlâkî hükümlerin tercümelere terettüp edemeyeceğini söylemektedir.⁶⁴

Buraya kadar Musa Cârullah'ın birkaç görüşünü özetlemeye çalıştık, Musa Cârullah'ın yazdığı eserlerin sayısına ve işledikleri muhtelif konulara baktığımızda onun ne kadar çok yönlü bir mütefekkir olduğu daha da iyi anlaşılacaktır.

Musa Cârullah'ın fikirleri hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için, öncelikle eserlerinin ve makalelerinin doğru bir şekilde tesbit edilmesi ve bilinmesi gerekmektedir. Hayatından bahsederken önemli eserlerinin telif yıllarına ve basıldığı yerlerine önemle vurgu yapmaya çalıştık, burada ise işlediği konuları ve eser sayısını belirlemeye çalışacağız.

Hayatını ilim öğrenmeye, makale ve kitap yazmaya adanmış bulunan Cârullah'ın 100'ün üzerinde küçük büyük eseri vardır. Bunlardan çoğu matbû olup, başta Kur'an Tercümesi olmak üzere diğer yazma eserleri bugüne kadar bulunamamıştır.⁶⁵

Yusuf Uralgiray ise bakın ne diyor:

⁶² Mehmet Görmez, "Musa Cârullah Bigiyev'ten Tarihçi Yazar Cemal Kutay'a Cevap", *İslamiyat Dergisi*, İstanbul 1998, c. I, sy. 2, s. 86.

⁶³ Elif Su Temizyürek, "Musa Cârullah Bigiyev'in Türkçe'nin Birliği Hakkındaki Görüşleri", *Ölümünün 50. Yıl Döneminde Musa Cârullah Bigiyev - I.Uluslararası Musa Cârullah Bigiyev Sempozyumu*, T.D.V. Yay., Ankara 1999, s. 148.

⁶⁴ İbrahim Maraş, *a.g.e.*, s. 194.

⁶⁵ İbrahim Maraş, *a.g.e.*, s. 88.

“Musa Cârullah Bigi, ilmî bir değerimizdir. Özellikle Rusya mahkûmu Türklerinin, genellikle dünya Türk ve Müslümanlarının kalkınmasından ve buldukları asırda düşünüp aktif yaşayabilmelerinden başka bir gayesi yoktu. Türkçe, Arapça ve Farsça 120 eserinin bulunması, zihinleri uyarıcı bir hakikattir. Eserlerinin tanıtılmasında elbette büyük fayda vardır. Adına bir fon kurularak bütün eserlerinin gün ışığına çıkarılmasını hararetle tavsiye eder ve ömrümün vefası müddetince bu görevi üzerime almayı kendime şeref, milletime hizmet bilirim.”⁶⁶

Mehmet Görmez de Yusuf Uralgiray’a istinaden Cârullah’ın 120 eser yazdığını bildirmekte ve bunları konuları itibarıyla şu şekilde tasnif etmektedir:

Fıkıh, Usûl-i Fıkıh ve Fıkî Meselelere dair 28, Tefsir ve Kur’an İlimlerine dair 23, Hadis İlimine dair 3, Genel İslâm Düşüncesi ile ilgili 21, Siyasi ve İctimaî Meselelere dair 21, Arap, Fars ve Türk Dili Edebiyatına dair 11, Takvim ve Mikat İlimine dair 8, Dinler Tarihine dair 6 ve bunların yanında 26 tane makale yazdığını bildirmektedir.⁶⁷

Osman Keskiöglü ise 51 eserin bulunduğunu ileri sürer.⁶⁸ 14 seneden beri Cârullah’ın eserleri peşinde olduğunu söyleyen Ahmet Kanlıdere ise Cârullah’ın eserlerine erişmekteki güçlükten dolayı, mevcut listeler hatalarla doludur demektedir. Cârullah’a ait olmayan bazı eserler de onunmuş gibi gösterilmekte, kendi eserleri ile tercüme ettiği veya aynen neşrettiği eserler birbirine karıştırılmaktadır. Ahmet Kanlıdere’ye göre eserlerinin sayısını abartıp 122’ye kadar çıkaranlar da vardır. Bu 122 rakamının kaynağı Yusuf Uralgiray’ın Cârullah’ın bir eserini yayına hazırladığı sırada verdiği bir listeye dayanıyor. Yukarıda bu yazıyı aynen almıştık. O da Musa Cârullah’ın kendi el yazısı ile verdiği 87 başlıklı bir listeye dayanmaktadır. Fakat ona göre bu yanlışır. Çünkü eğer bu 122 rakamı doğru olsa idi, onu çok yakından tanıyan Zeki Velidi Togan ve Abdullah Battal-Taymas’ın bundan haberdar olmaları gerekirdi. Mesela Taymas’ın listesinde 47 eser ismi zikredilmiştir. Bu listede bazı eksikler olsa bile, bunlar Cârullah’ın en önemli eserleridir. Her iki yazar da gördükleri eserlerin isimlerini vermekle yetinmişler, hiç bir abartma yoluna gitme lüzumunu

⁶⁶ Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, s. XXXVI.

⁶⁷ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 191-216.

⁶⁸ Osman Keskiöglü, *a.g.m.*, s. 71-73.

hissetmemişlerdi. Ahmet Kanlıdere'nin tespitine göre ide basılmış eserlerin sayısı 64'tür. Tercüme, şerh ve aynen neşrettiği eserler de bunlara dâhildir.⁶⁹

Konumuzla alakalı olup listelerde geçen "Hallu Mes'eletil-Kader", "el-İradetu Hurretun", "Hurriyetu'l İnsan ve Hurmetuhu Fi'l- Kur'an" gibi eserleri şu ana kadar bulunamadı.⁷⁰

Musa Cârullah'ın kader konusunu işlediği ve elimizde bulunan bir tek İstanbul'da çıkan Selamet Mecmuasındaki "Cebir ve Kader Meselesi" adlı makalesidir. Bu makalesi etrafında elimize geçen diğer eserlerini ve hakkında yapılan çalışmaları kullanarak Musa Cârullah'ın Kadere Bakışını ortaya koymaya çalışacağız.

⁶⁹ Ahmet Kanlıdere, "Musa Cârullah'ın Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler", *Ölümünün 50. Yıl Döneminde Musa Cârullah Bigiyef - I.Uluslararası Musa Cârullah Bigiyef Sempozyumu*, T. D.V. Yay., Ankara 1999, s. 223-224.

⁷⁰ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 207.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSA CÂRULLAH BİGİYEV'DE KADER ANLAYIŞI

A. Genel Hatlarıyla Kader

Kader ve kaza problemi bütün İslam düşünce adamlarını en fazla meşgul eden fikri problemlerden biri ve belki de en birincisidir. Bu problem bir yandan âlemleri yaratan, mutlak ilim, mutlak irade ve mutlak kudret sahibi bir varlık olan Allah'ın hâkimiyeti ve öte yandan ise âlemde bir şeyler yapmakla görevli olduğu Allah tarafından zaman zaman gönderilen vahiylerle bildirilmiş insanoğlunun hürriyetini doğrudan ilgilendirmektedir.⁷¹

Sözlükte “ gücü yetmek; planlamak; ölçü ile yapmak, miktar, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek; rızkını daraltmak ” gibi manalara gelen kader. Terim olarak, yüce Allah'ın, ezelden ebede kadar olmuş ve olacak şeylerin hepsinin yerini, zamanını, şekillerini ve her türlü özelliklerini ezelde bilip, bu bilgisi üzerine takdir ve tespit etmesi demektir.⁷² Yani kader, Allah'ın sınırsız ilmi ile ezelden ebede var olan her şeyi bilmesi ve takdir etmesidir. Çünkü Allah için zaman ve mekân yoktur. Dolayısıyla bilgisine sınır da yoktur.⁷³

Kaza, zeval kabul etmeyen, hiç bir eksiği bulunmamakla beraber en sağlam ve en mükemmel bir fiilden ibarettir.⁷⁴ “Hükmetmek; muhkem ve sağlam yapmak; emretmek, yerine getirmek” anlamlarındaki kaza ise “ Allah'ın nesne ve olaylara ilişkin ezeli planını gerçekleştirilmesi ” şeklinde tanımlanır.⁷⁵ Yani, kâinatta olacak şeylerin zamanını, yerini, özelliklerini ve nasıl olacaklarını henüz onlar olmadan Allah'ın ezelde bilmesi ve takdir etmesine kader, Allah'ın ezelde takdir ettiği şeyleri zamanı gelince bu takdire uygun olarak yaratmasına kaza denir.⁷⁶

Kader ve kazaya iman konusu, Allah'ın kemal ifade eden ve kendisiyle nitelenmesi zorunlu olan subuti sıfatlarıyla ilgili onun devamı mahiyetinde olan bir konudur. İnsanın hür olup olmadığı, dolayısıyla insana gerçek anlamda fiil, eylem ve

⁷¹ Halife Keskin, *İslam Düşüncesinde Kader ve Kaza*, Beyan Yay., İstanbul 1997, s. 7.

⁷² Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslam İlmihali*, Erkam Yay., İstanbul 2004, s. 166.

⁷³ Çağfer Karadaş, *İslam'ın İnanç Yapısı*, Emin Yay., Bursa 2006, s. 61.

⁷⁴ Süleyman Uludağ, “Kaza”, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l-Akâid*, Sa'deddin Taftazâni, (haz. ve çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 1980, s. 233.

⁷⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *DİA*, İstanbul 2002, c. XXIV, s. 58.

⁷⁶ Seyfettin Yazıcı, *İslam'da İnanç Esasları, İbadetler ve Ahlak İlkeleri*, T.D.V. Yay., Ankara 2002, s. 36.

davranış nispet edilip edilmeyeceği, hür ise bu hürriyetin dayanağının ne olduğu, zaman dilimi içerisinde yapmış olduğu eylemlerin ezeli ilim, irade ve takdirle şekillenen kaderde nasıl ve ne şekilde aldığı... gibi sorular, ilk insandan günümüze kadar filozofları, kelamcılarını, belli din mensuplarını, düşünür ve bilge kişileri, halkı hatta tanrıtanımazları bir başka deyişle tüm insanlığı meşgul etmiştir.⁷⁷ İlk çağdan itibaren filozofların ve kelamcılarının insanın yapıp etmelerinin meydana gelmeden önce belirlenip belirlenmediği hususlarında tartıştıklarını görmekteyiz.

Antik Yunan filozoflarının çoğunluğu varlığın mahiyeti ile ilgili görüşleri nedeniyle âlemdeki bütün oluş ve yok oluşlarda umumiyetle determinist bir görüşe sahiptiler. Ancak varlıkla ilgili fikirleri her ne kadar determinist olsa da ilkçağ filozoflarının, bilhassa Sofistlerden sonra, insanın nasıl yaşaması gerektiği sorusunu öne çıkarmış olmaları onun yapıp etmelerine yön verebileceğinin bir önkabulü olarak görülebilir. Bu açıdan doğru hareketin bilgiye dayalı hareket olduğunu söyleyen Sokrates de, iyi fiilin iyi idesine uygun fiil olduğunu söyleyen Platon da, ahlaklı bir hayatın ancak kişinin eğitilmesi ve doğru fiillerin birer karakter halini almasıyla mümkün olabileceğini söyleyen Aristo da temelde insanın kendi fiillerine yön verebileceği fikrini kabul etmiş görünmektedir.

Ancak insan fiillerinin meydana gelmeden önce bir tanrı tarafından bilinip bilinmediği hususundaki bu filozofların görüşü hakkında açık bir fikir öne sürmek felsefi tutarlılık içinde mümkün görünmemektedir. Çünkü onlarda dini anlayış mitoloji içinde kaybolmuştur. Daha fazla “nasıl yaşamalıyız” sorusuna cevap aramış olan insan filozoflarının insan hürriyetini bir ön kabul olarak ortaya koymuş oldukları görünmektedir. Felsefi düşünce şu ya da bu şekilde bütün dinlere de tesir etmiştir. Yahudilik ve Hıristiyanlığın da insanın yapıp etmelerinin önceden belirlenip belirlenmediği hususunda yüzyıllar boyunca tartışmış olduklarını biliyoruz.⁷⁸

Birçok önemli konuyla alakalı olan kader inancı İslam ümmeti içerisinde ilk asırdan beri bugüne kadar tartışıla gelmiş bir konudur. Kur’an’ın geldiği Arap toplumunun İslam öncesi kader düşüncesine baktığımızda, Araplar arasında “Cahiliye Çağında” da kader meselesi tartışılmıştı. Her şeyin ezeli takdire göre olduğuna

⁷⁷ Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam’a Giriş*, Ensar Yay., İstanbul 2004, s. 151.

⁷⁸ Bkz. Halife Keskin, *a.g.e.*, s. 17-19.

inananlar olduğu gibi, insanın fail ve yaptığından sorumlu olduğuna inananlar da vardı. O zamanki Arap toplumunda kadere inanmanın faydasına dikkat çeken Watt, “ Bir insan her şeyin önceden tayin ve tespit edildiğini ve neticede ortaya çıkan şeyin, kendi gayreti ile tesir altına alınamayacağını bildiği zaman, çöl şartlarında felakete götürmede bir amil olan yersiz endişeden kurtulur” demiş. Ikdu’l – Ferid’de geçen bir rivayete göre, çölde yaşayıp ta “Araplardan kaderi kabul etmeyen hiçbir kimse olmamıştır”.⁷⁹ Cahilliye döneminde “dehr” – kavramıyla karşılanan kaza-kader inancı bulunmaktaydı. Dehrin karşı konulamaz bir yazgı, ne yapılırsa yapılsın değişmeyecek bir gelecek anlamı vardı. Geleceğin bu şekilde belirlenmişliği inancı, çöl insanlarına belki de bir dayanma gücü veriyordu.⁸⁰

Kur’an’da Allah – kâinat ve Allah – insan ilişkisi bağlamında temas edilen kader konusu doğrudan doğruya iman edilmesi emredilen esaslar arasında zikredilmemiş⁸¹, sadece Allah’ın yetkin sıfatlarına, bunun yanında insanın cebir altında bulunmayıp seçim hürriyetine sahip olduğu hususuna vurgu yapılmıştır. Ancak konu hadislerde farklı bir durum arz etmektedir. Bazı rivayetlerde kader iman esasları arasında zikredilmezken (Buhârî “İman”,37, Tirmizî , “Fiten”, 63) bazılarında hayrı ve şerriyle birlikte kadere iman etmenin gerektiğini belirtilmiştir (Müslim, “İman”,37, Tirmizî “İman”,4).⁸² Bunun yanında her ne kadar Hz. Peygamber (s.a.) Efendimiz “Kaza (ve kader) bahis konusu edildiği zaman dilinizi tutunuz”⁸³ buyurmuşlarsa da Hz. Peygamber’le Hulefa – ı Raşidin devrinde zihinlerde soru işaretleri uyandıran kader problemi, Müslümanlar arasında vuku bulan siyasi ve içtimai bazı meselelerin başında yer aldı.⁸⁴

Cemel ve Sıffin vakaları ardından bir kısım Müslümanlar bu iki hadiseye karışan insanların büyük günah işlediklerinden hareketle onların Müslüman olarak kalıp kalmayacaklarını sorguladılar. Ancak mesele bununla da kalmadı. Bu suale menfi cevap veren Haricilerin meydana getirdiği sevimsiz hadiseler Müslüman ümmeti arasında yeni

⁷⁹ Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri*, Birleşik Yay., İstanbul 1992,s. 304-306.

⁸⁰ Bkz. Halife Keskin, *a.g.e.*, s. 15–21.

⁸¹ Bakara 2/177; Nisa 4/136.

⁸² Yusuf Şevki Yavuz, *a.g.md.*, s. 59.

⁸³ et-Taberani’den naklen bkz. es.-Suyuti, *el-Camiu’s-sağir*, “İza zukira ashabi...” maddesi, c. I., s. 26.

⁸⁴ Yusuf Şevki Yavuz, *a.g.md.*, s. 59.

problemlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. İnsanın hüküm verme yetkisinin var olup olmadığını, eğer bir hüküm verirse bunun Allah'ın kudret ve hâkimiyetine ortaklık anlamına alınıp alınmayacağı, böyle yapan emirler karşısında insanların onların katline kadar varacak bir karşı koymaya hakların olup olmadığı gibi tartışmalar uzun müddet Müslümanları meşgul etti.⁸⁵ Bu vakalar sadece siyasî ve içtimaî neticeler ortaya koymakla kalmadı, tartışmaları hiçbir zaman bitmeyecek birçok itikadî konuyu da beraberinde getirdi. Aslında fiilî bir iktidar mücadelesi varken insanlar siyasi problemleri itikadî sahaya çekerek hem çözümsüz bırakmışlar, hem de sonu gelmeyen fikri tartışmalara sebep olmuşlardı. Zamanda Emevi saltanatın kendi icraatını meşrulaştırmak amacıyla kader inancını cebir doğrultusunda yorumlamasına ve bunu yaymaya ve geliştirmeye çalışmasına, muhaliflerinin sessiz kalacağı beklenemezdi.⁸⁶ Nitekim bu tartışmalar itikadî mezheplerin oluşmasında büyük rol oynadı.

B. Kader Konusunda Öne Çıkan Mezhepler

1. Kaderiyye

Fetihler yapıp İslam toprağı genişledikten ve Müslümanlar rahat bir hayata kavuştuktan sonra kaza ve kader meselesi üzerinde münakaşalar başladı. Bu konuyu ilk ortaya atan Ma'bed el-Cüheni'dir (v. 80/699). Gaylan ed-Dımeşki(v. 126/743) de kader konusunda Ma'bed el-Cüheni ile birlikte fikirler ortaya atmıştır. Söz konusu her iki şahıs da görüşlerinden dolayı öldürülmüşlerdir. Biri Irak'lı, diğeri Şam'lı olan bu şahısların İslam'da ilk defa kader konusunda konuştukları, kaderi inkâr ederek insanı fiillerinde hür kabul ettikleri ve insanı kudret sahibi olarak gördükleri bilinmektedir. Bu görüşü benimseyenlerin mezhebi Kaderiyye olarak tanınır.⁸⁷

2. Cebriyye

Kurucusu Cehm b.Safvan'dır (v.128/745). Bu sebeple Cebriyye'ye Cehmiyye de denilir. İnsanda hür iradenin varlığını inkâr ederek; insanın rüzgârın önündeki bir kuru

⁸⁵ Halife Keskin, *a.g.e.*, s. 27.

⁸⁶ Bkz. Muhammed Abid el-Cabiri, *Arap-İslam Siyasal Aklı*, (trc. Vecdi Akyüz), Kitabevi Yay., İstanbul 2001, s. 383-386.

yaprak gibi olduğunu, yaptığı işleri zorunlu olarak ve mecburen yaptığını kabul eder. Avrupalılar bu görüşe Fatalizm derler.⁸⁸

3. Mutezile

Ashabu'l-adl ve't-tevhid diye de isimlendirilen Mutezile, Kaderiyye ve Adliyye isimleri ile de anılır.⁸⁹ Kaderiyye diye anılmasının sebebi Kader konusunda insanın hürriyetini savunmalarıdır. Nitekim Mutezile, Allah'ın, küfrü, günahları ve başkasının fiillerinden hiçbir şeyi yaratmadığı hususunda fikir birliği etmiştir. Ancak onlardan bazıları, bu gibi hususların isimlerini ve hükümlerini Allah'ın yarattığını ileri sürmüştür.⁹⁰ Mutezile'nin geneline göre, eğer insan herhangi bir şeyi yapmak hürriyetine sahip değilse, insanın işlediği kötü veya iyi amellerden dolayı ceza veya sevap görmesinin anlamsız olacağı ve bunun Allah'ın adaleti ile bağdaşmayacağı ortadadır.⁹¹

4. Eş'arîyye

İlk Sünni kelamcı olan İbn Küllâb'ı (v. 240/854) Eş'arîliğin diğer görüşlerini olduğu kadar kader görüşünü de şekillendiren zat olarak görmek gerekir.⁹² İbn Teymiyye (v. 728/1328), Eş'arîlerin cebir konusunda Cehm b. Safvan'a tabi olduklarını tüm gayretiyle ispatlamaya çalışmaktadır. İbn Teymiyye'ye göre Cehm ve taraftarları, insanın fiilinin kendisinin değil, Rabbin makduru olduğunu söylemektedir. Eş'arî (v.303/916) ve taraftarları da aynı şekilde fiilde müessir olan kul kudreti değil Rabbin kudretidir. Aslında Eş'arî'nin mezhebi bu konuda kesb mezhebidir ve Cehm'in cebir mezhebinden farklıdır. Bu mezhebe göre, Allah fiilin Halikı'dır ve insan ise fiilini

⁸⁷ Bkz. Şerafeddin Gölcük, *Kelam Tarihi*, Kitap Dünyası Yay., İstanbul 2000, s. 55–56.

⁸⁸ Bkz. Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004

s. 471.

⁸⁹ Muhammed Abdülkerim eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, (thk. Muhammed Seyyid Keylani), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1961, c. I, s. 43; Muhammed Abdülkerim eş-Şehristani, *İslam Mezhepleri (el-Milel ve'n-Nihal)*, (trc. Mustafa Öz), Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 7.

⁹⁰ Ebu'l-Hasen el-Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin)*, (trc. Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın), Kabalcı Yay., İstanbul 2005, s. 198.

⁹¹ Bkz. Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001, s. 79.

⁹² Tefik Yücedoğru, "İbn Küllâb el-Basrî'nin Kader Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (U.Ü.İ.F.D.)*, c. XVI, sy. 1, Bursa 2007, s. 65–67.

iktisap etmektedir.⁹³ Bu yönüyle Eş'arîliğe kader konusunda "Cebr-i Mutavassıt" adı verilir. Mustafa Sabri (v. 1373/1954) bu ifadeyi "el-Cebr bi'l-Vasıta" olarak anlar. Ona göre insan Allah'ın yarattığı bir irade ile tercihte bulunur.⁹⁴

5. Mâturîdîyye

Mâturîdîyye Eş'arîliğin yanında ikinci Sünni kelam mezhebidir. İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe (v. 150/767) ile başlayan mezhep, İmamı'l-hüdâ Ebu Mansûr el-Mâturîdî (v. 333/944) tarafından inkişaf ettirilerek sürdürülmüş ve müteakip âlimlerin meydana getirdikleri eserler ile son şeklini almıştır.

Mâturîdî, kaderin de içinde yer aldığı bazı konuların anlaşılmasının güçlük arz ettiğini kabul eder. Kur'an'da hiçbir çelişkinin bulunmamasına rağmen, ayetlerin bir kısmı muhkem, bir kısmı da muteşabih niteliği taşımakta ve ikinci grup ayetleri birincilerle uyumlu bir şekilde yorumlamak gerekmektedir. Maturidi, insanın gerçekleştirdiği sıradan bir eylemin bile fizik, fizyolojik ve psikolojik birçok ayrıntısının bulunduğunu, failinin bunların sadece bir kısmından haberdar olduğunu ve eylemin oluşmasında kişinin bilgi ve gücünün sınırlı kaldığını kabul eder. Bununla birlikte, sınırlı da olsa eylemin onun katkısı ile gerçekleşmesi, onu gerçek manada fail statüsüne çıkarır.⁹⁵ Kader her bir mahlûku kendisine ait vasfıyla tayin ve tespit etmektedir.⁹⁶ Burada Mâturîdî, bir dereceye kadar Mutezile anlayışına yaklaşır. Bunun yanında Mâturîdî, iki kudretin taallukunun imkânını kabul etmesi ile Mutezile'den ayrılır. Ona göre insan fiili kulun istitaati ve Allah'ın yaratmasıyla gerçekleşir.⁹⁷

Kader problemi, İslam'dan değil, insanın insan olmasından doğmuş bir meseledir. Kısaca kader, nihai çözüme ulaşamamış, insanlığın problemidir.

⁹³ Bkz. Ali Sami en-Neşar, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu-II*, (trc. Osman Tunç), İnsan Yayınları, İstanbul 1999, s. 138–140.

⁹⁴ Mustafa Sabri, *Mevkîfü'l-Beşer Tahte Sultani'l-Kader*, Kahire 1352, s. 55–56.

⁹⁵ Bekir Topaloğlu, Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Kelami Görüşleri, *İmam Maturidi ve Maturidilik*, (haz. Sönmez Kutlu), Kitâbiyât Yay., Ankara 2003, s. 192–193.

⁹⁶ Nureddin es-Sabuni, *Maturidiyye Akaidi*, (trc. Bekir Topaloğlu), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 155.

⁹⁷ Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (trc. Ethem Ruhi Fırlı), Şa-to Yayınları, İstanbul 2001, s. 388.

C. Musa Cârullah Bigiyev’de Kader

Hayatını ilme adanmış ve ilim adamlarına seslenirken: “... Kitaplarda ilim adına telif edilen şeyler seni hakikate erdirmezler, Tabiat âleminde var olan hakikatleri mütalaa etmek arzusunda isen kendin için kendin düşün ve kendin fikret”⁹⁸ diyen Musa Cârullah Bigiyev’in kader konusundaki görüşleri merak konusudur. Fakat elimize ulaşan Musa Cârullah hakkındaki çalışmaların hiçbirinde bu konuyla alakalı derli toplu bilgi maalesef bulunmamaktadır. Nitekim “Musa Cârullah Bigiyev’in Kelâmi Görüşlerini” işleyen Abdilaziz Kalberdiyev, Cârullah’ın Müslümanların geri kalmasının sebeplerinden biri olarak kaderin yanlış anlaşılmasını dile getirirken, doğru kader anlayışından da hiç bahsetmemektedir demektedir.⁹⁹ Bunun sebebi, aslında birçok eseriyle birlikte kader hakkında yazdığı “İslamiyet’te Kader” adlı risalenin şu ana kadar bulunmamış olmasına bağlayabiliriz. Fakat bunun yanında Musa Cârullah bu risalesi hakkında şöyle demiştir: “İslamiyet’te Kader namında bir risale yazdım. Orada hem aklın hürriyetine hem de hikmet-i ilahiye intizamına, rahmet-i ilahiye kinliğine (genişliğine), İslamiyet’in ulviyetine dair nazarımı neşatla bast ettim.”¹⁰⁰

Bu sözler bize biraz cesaret verdi ve biz elimize geçen eserleri inceleyerek genel olarak Musa Cârullah Bigiyev’in kader konusundaki görüşlerini tespit etmeye çalıştık. Bu çalışmanın amacı Musa Cârullah’ın dindarlığını ölçmek değil, tam tersine bu büyük mütefekkirin asırlarca tartışılan bir konuya ilmi bakışını ortaya koymaktır. Zaten Musa Cârullah da bu konuyla alakalı şunları söylemektedir: “Fakat şimdi bir adamın hakkında tercüme-i hal, tarihul-hayat, biyografya yazmak lazım olur ise, o adamın dininden, adaletinden bahsetmek münasip olmaz. Zira dini ve adaleti insanın şahsına ait bir hakk-ı mukaddestir. Hiç kimse medhen ya da tanen bir laf diyebilmez. “O’dur en iyi bilen günahattan korkup sakınanı!”¹⁰¹ “Ve siz onların yaptıklarından sorumlu değilsiniz.”¹⁰²

⁹⁸ Musa Cârullah Bigiyev, *Edebiyat-ı Arabiyye ile Ulûm-i İslamiyye*, Lito Tipografya Haritohova, Kazan ts., s. 14; Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 51.

⁹⁹ Abdilaziz Kalberdiyev, *Musa Cârullah Bigiyev’in Kelami Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2004, s. 11.

¹⁰⁰ Musa Cârullah Bigiyev, *Halk Nazarına...*, s. 63.

¹⁰¹ Necm, 53/52.

¹⁰² Bakara, 2/141.

İnsan dini ibadetiyle Huda'ya takrip ederse eder; lakin hiçbir insan ibadeti, diyanetiyle insanlar nazarında büyüklük ve kutsiyet kesp edemez.¹⁰³

Kader problemi aslında Allah'ın sonsuz kudreti, mutlak iradesi ve olayları daha meydana gelmeden bilmesi anlamındaki sınırsız ilmi ve onun ihtiyari fiilleri ile bağlantılı olan insanın kudret ve iradesi arasındaki münasebetle ilgili bir konudur.

Yakın dönemin kelim âlimleri, insanın fiillerinde hür olduğunu ispatlamaya çalışmakla birlikte kader konusunda fazla söz sarf etmek ve uzun tartışmalara girmekten kaçınmışlardır. Muhammed Abduh'a (v. 1323/1905) göre kulun kendi fiillerini kesp etmesinin Allah'a şirk koşmaya götüreceği iddiası büyük bir haksızlık olup şirkin manasını göz önünde bulundurmamak demektir.¹⁰⁴

1. Musa Cârullah'ın Kader Anlayışının Oluştığı Ortam

Musa Cârullah'ın hürriyet aşkını yaşadığı döneme ve mensup olduğu milletin durumuna bağlıdır. 1917'de vuku bulan Bolşevik İhtilalini önceleri destekleyip onu istibdat ve esaretini sonu, hürriyetin ilanı olarak görmüştür. Çünkü Bolşevikler ihtilalin hemen akabinde Rusya'da yaşayan bütün milletlere hürriyet ve istiklal vereceklerini ilan etmişti. Ne var ki bir müddet sonra ihtilalin ilk devresi kapanıp yeni bir esaret devresi başlayınca, "Esaret bitti de ebed dönmez." diyen Cârullah bu konuda yanıldığını farkına varıp, çareyi Rusya'yı terk etmekte bulur.¹⁰⁵ Fikir hürriyeti konusuna büyük bir duyarlılıkla sadık olan Cârullah, fert hürriyetinin kısıtlanmasını kabul etmez ve komünistlerin bu konudaki çelişkili konumuna itiraz ve isyan eder. "Burjuva elinden kurtulmak için isyan edilemezmiş!"¹⁰⁶ der. Ama ne olursa olsun daima insan hürriyetini savunan, peçeyi bile kadınların hürriyetine bir kısıtlama olarak gören,¹⁰⁷ Cârullah'ın kaderi nasıl anlayıp yorumladığı merak konusudur. Yaşadığı çalkantılı dönem bakımından Rusya İmparatorluğun çöküşüne ve herkese hürriyeti temin edeceklerini vaat eden komünistlere, bunun yanında İslam ümmetinin Batı dünyası karşısında yaşadığı sorunlara tanıklık eden Musa Cârullah Müslümanların harekete geçmelerini, kendi menfaatlerini savunmalarını ve bu değişimlerden kârlı çıkmalarını istemektedir.

¹⁰³ Ma'arrî, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁰⁴ M. Sait Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları*, İsam Yayınları, İstanbul 1998, s. 121-122.

¹⁰⁵ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 31-32.

¹⁰⁶ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit...*, s. 168.

¹⁰⁷ Aydar Hayrutdinov, *Posledniy Tatarskiy Boğoslov*, s. 117.

Fakat bunlar girişimci, faal bir toplumun sayesinde başarılabilir, yoksa her şeye kader deyip hiç sesini çıkarmadan, her şeye boyun eğen bir toplumla değil. Başımıza gelen musibetlerin baş sebeplerinden kader konusunun yanlış anlaşılmasını sayan Cârullah, Allah'ın mutlak idaresi ile insan hürriyetini nasıl anladığı, bizim hala cevaplandıramadığımız ve onun oluşturmak istediği toplumu maalesef oluşturmamıza engel teşkil eden sorunlara ışık tutmasını ümit ediyoruz. Bir yandan hürriyet savaşçısı olan Musa Cârullah, diğer yandan Allah'ın buyurduklarına bakmadan oluşturulmuş sosyal sistemlerinin hiçbir zaman insanlara gerçek hak ve hürriyetlerini temin etmedikleri görüşündedir.¹⁰⁸ Yani iki çizgi arasında orta bir yolu tercih etmektedir.

Musa Cârullah'ın fikri konumunu, fikir yönelimini, içinde bulunduğu toplumun, yani 19. asrın sonundaki 20. asrın başındaki Rusya Müslümanlarının ihtiyaçlarını belirlemiştir. Bağlı buldukları toplumun kültürel ve diğer yönlerden batılı toplumlara kıyasla geri durumda olduğunu görüyor ve bu geriliği ortadan kaldırmak için özellikle Skolâstik eğitim engelini aşılması için akla canlılık, fikre hürriyet vermeye çalışıyordu. El-Luzümiyyat'ın tamamı neredeyse insanın aklını esirlikten, kölelikten kurtarmak için yazılmıştı. Cârullah'ın temel felsefesi İslamı akla ve tabiat kanunlarına aykırı inançlardan hurafelerden temizlemektir. Ona göre ilmi ve itikadi meselelerde doğruluğu kesinlikle bilinmez delillere itibar etmemek gerekirdi. Kesin delillerle sabit olmayan şeylere, itikattan bir cüz gibi itibar etmek en büyük cinayetti. Bunun için itikat kitaplarını sadece edille-i kat'iyeye (kesin deliller) ile sabit, üzerinden ittifak edilmiş meselelerden ibaret olması gerekirdi.¹⁰⁹

Komünizmi eleştirirken insan hürriyetine ne kadar çok önem verdiği de belli oluyor. Nitekim ona göre, insanların kudretlerine, kabiliyetlerine, iş ve rekabetine, teşebbüs hürriyetine, her hususta inkişafına sekte vuran bir sistem nasıl başarılı olabilir? Bu, sayede proletaryayı değil, bütün insanları “Kapital” elinde esir etmektedir. Sosyal düzeni hukuktan mahrumiyet üstüne tesis eden, toplumun hukukunu düşünürken, fertlerin hak ve hürriyetlerini hiçe sayan, yokluk felsefelerinden içtimai bir fayda ümit eden, iktisadi eşitliği yoklukta gören hiçbir sistem, insanlığa saadet getirmez.¹¹⁰

¹⁰⁸ Aydar Hayrutdinov, *Nasledie...*, s. 60.

¹⁰⁹ Ahmet Kanlıdere, *Rusya Türklerinde Musa Cârullah (1875–1949)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988, s. 49–51.

¹¹⁰ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 119.

Aslında Musa Cârullah'ta Kelam karşıtlığı vardı, İslam akidesinin saflığını kaybetmesinden de kelimcileri sorumlu tutardı. Kelamcileri yüzyıllarca Müslümanların zihinlerini lüzumsuz, boş tartışmalarla işgal etmek, İslam'ın sade ve saf olan akidesini karmaşık hale getirmekle suçlardı.¹¹¹ Mesela: Cârullah'a göre iman, insan ile yaratıcı arasındaki kutsal bağıdır. Bu nedenle herhangi bir mezhebe bağlı olamaz. İman, asıl itibariyle basit olduğundan felsefi ya da bilimsel izahlara gerek duymaz.¹¹² M.Cârullah'a göre, İslam âleminin ihtilaf-ı imaniyyeden kurtarmak ve kelimcilerin vehimlerinden temizlemek için, yalnız bir tek çaresi vardır: İman da kat'iyeti iltizam etmek, fikirlere tamamen hürriyet vermektir.¹¹³ Kelime-i Tevhidi hem canla hem lisanla söyleyene, artık Eş'arîlik, Mutezilelik, Şiilik, Sünnilik gibi ihtilafları itibar etmek kat'ı sürette haramdır derdi.¹¹⁴ İlm-i Kelama aşırı düşmanlığı şu sözlerden de anlaşılmaktadır:

İslâm gibi fitrî olan bir dinin talim-i aliyesini evham-ı Yunaniye'ye bina etmek gibi bir kabahat, bir cinayet Kelâm ilmine haram demeye kifaye eder idi.¹¹⁵ İslam ümmetinin parçalanmasından ızdırap duyan Musa Cârullah, kelimcilerin problemlerimizi çözmek yerine her şeyi daha karmaşık şekillere büründürüp daha da zorlaştırdıklarından dolayı suçlamaktadır. Çünkü ona göre, bütün Müslümanları fikir birliğine davet etmek, küçük-büyük konularda, farklı düşünen kişilerin bir düşman gibi görmek ve insana düşünme özgürlüğü tanımamak, bütün fitneleri en baş sebebi olmuştur. Bin asırlık o tecrübelerden, biz şimdi istifade etmeliyiz. Farklı düşünmeyi, ayrılık ve düşmanlıktan ayrı olarak değerlendirmeliyiz. İnsanın fikir ve düşüncesine her hususta hürriyet verip, hürmet ederek, fikirlerin farklılığıyla beraber, kalp birliğine, tasarruf, niyet ve istikamet birliğine gayret edebilirsek, tedbirlerin tedbiri tamamlanmış olur.¹¹⁶

Mesela dini, edebi ve toplumsal konularda söylediklerimin yanlış anlaşılması için bazı hususları maddeler halinde belirtmek istiyorum, dedikten sonra 9. maddede:

¹¹¹ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit...*, s. 201.

¹¹² Ahmet İşleyen, *Musa Cârullah Bigiyef'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s. 14.

¹¹³ Musa Cârullah Bigiyev, *Edebiyat-ı Arabiyye...*, s. 30-31.

¹¹⁴ Musa Cârullah Bigiyev, *Halk Nazarına...*, s. 60.

¹¹⁵ Ma'arrî, *a.g.e.*, s. 66.

¹¹⁶ Musa Cârullah Bigiyev, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, (haz. Musa Bilgiz), Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2001, s. 37.

Herkesin hürriyetini kabul eder, her söz, fikir ve mezhebe saygı duyarız demektedir. Bu maddeleri saydıktan sonra akıbetinde şunları yazmıştır:

“Alınması gereken ilk tekbir hürriyet ve saygıya bağlı kalarak kalpleri birbirine ısındırmaktır. Herkes hür ve herkes saygıyla değer kabul edilmelidir. Bu prensip başta yerleşirse daha sonra her şey kolaylaşmaktadır.¹¹⁷ Buralardan Cârullah’ın insan hürriyetine ne kadar çok önem verdiği açıkça anlaşılmaktadır.

Yine o, “İslamiyet’i kelim bilgisizliklerinden temizlemek, mukaddes şeriatı mezhep rivayetlerine üstün tutmak, Kur’an-ı Kerimi bir kenara itilmiş olmaktan çıkarmak gibi maksatlar, benim en büyük gayelerimdir.” derken sorunun körü körüne taklitten ve de Kur’an’dan yararlanamayışın olmasından kaynaklandığını ifade ediyordu. Ona göre Müslümanların tevekkülü yanlış anlamaları, kaza ve kaderi yanlış yorumlamaları, fikir hürriyetine önem vermemeleri, eğitime önem vermemeleri gibi sebeplerle bugün İslam milleti miskinlik, fakirlik, esirlik ve kölelik yollarına düşmüştür. O halde Müslümanların kâinat kitabına ve Kuran’a iyi bakmaları ikisini de ihmal etmemeleri gerekmektedir.¹¹⁸

Musa Cârullah’a göre mezheplerin ortaya çıkması aslında bizim lehimizeydi ve “Ümmetimin ihtilafında Rahmet vardır”¹¹⁹ hadisine de tam olarak uygundu. Çünkü mezhep kurucuların amacı ümmetin her bireyine Kur’an ve Sünnetin zamana ve amaca göre nasıl doğru kullanılması gerektiğini göstermekti. Onun için suç farklı düşünce ve yaklaşımların değil, asıl suç herkesi kendi düşüncesine zorlamak ve başka mezheplere tabii olanları düşman olarak nitelendirmededir.¹²⁰

Musa Cârullah’ın her fırsatta kelamcılara çatmasının en büyük sebebi bu konudur. Ona göre Ehl-i Kelamın en önemli kusuru, akıl ve fikir hürriyetine karşı çıkmalarıdır. İlmi fikirlere hürmet nazarıyla bakmak yerine, kendi fikirlerine muhalif düşünen kimseleri ya tekfir etmişler yahut sapıklıkla suçlamışlar. “Oysa hakikati bulma yolunda yapılan bir hata, ne kadar büyük olursa olsun, insanı ismet-i İslâmi’ye dairesinden çıkarmaz. İnsanın vazifesi hakikati aramaktır. Bulmak değildir. İnsan yalnız

¹¹⁷ Musa Cârullah Bigiyev, *Edebiyat-ı Arabiyye...*, s. 31-32.

¹¹⁸ Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 228; Ahmet İşleyen, *a.g.e.*, s. 59.

¹¹⁹ es.-Suyuti, *a.g.e.*, c. I., s. 13.

¹²⁰ Aydar Hayrutdinov, *Posledniy Tatarskiy Boğoslov*, s. 86.

vazifesiyle mükelleftir. Fakat istenen gayeye erişmesi Allah'ın kolaylık göstermesiyle olur.”¹²¹

Musa Cârullah, kelamcılarını, tekfiri ve tadelili Demokles'in kılıcı gibi kullanarak fikir hürriyetini engellemekle suçlarken, ilk fakihleri de tam tersine aşırı bir fikir hürriyeti tanımak suretiyle fikir kargaşasına yol açmakla suçlar. Binaenaleyh orta yolu bulmak için şunları söyler:

“İslamî manada hür olmayan kimselerin, fikirleri hür olsa ne olur. Hürriyet başıboşluk, her ağza geleni söylemek, her hezeyanı savurmak değildir.”

Musa Cârullah'ın düşüncesinde iffet, içtihad, sabır, hilm, af, cömertlik ve takva gibi yüce hasletler aslında hürriyetin birer şubesidir.

Hürriyet her türlü esaretten kurtulmak olduğuna göre;

İffet: Şehvete ve cinsel arzulara,

İçtihad: Tembellik ve rahatlığa,

Sabır: Korku ve sıkıntıya,

Hilim: Öfkeye,

Af: İntikam duygusuna,

Kanaat: Mal sevgisine,

Takva ise: Nefsin hevasına esir olmamaktır.

Bu manada bireyleri hür olan bir toplumun fertlerini hür fikirlerinden, Barika-i hakikatten başka ne doğabilir?¹²²

Mezhepler, ne kadar ayrı, ne kadar çelişik, ne kadar keyfi iseler de kible birliğine, Kur'an -ı Kerim ismetine ve namaz birliğine bir hâlel getirememişler. Namazda Kur'an -ı Kerim'in ayet-i kerimelerinden başka her şeyin tilavet kılınmamasının hikmeti de burada yatar.

Fıkıh mezheplerine ve kelamcı fırkalarına şiddetli saldırılarım da esasında bu sebeplerdendir. Bunu halk anlamadı. Ben ise anlatmaktan acizdim. Kudret ve kuvvetim yoktu. Cehaletim de büyüktü. Hiçbir zaman İslam dinine eksiklik isnat edecek, İslam milletlerine zarar verebilecek bir söz söylemedim. Bu itibarla kalbim mutmain ve

¹²¹ Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 11-12.

¹²² Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 107-108.

ruhum müsterihtir, derdi.¹²³ Mezhepler hakkında bunları söyleyen Musa Cârullah'ı herhangi bir mezhebe bağlı olup, o mezhebin bütün görüşlerine tabi olacağını beklemek hata olurdu. İnsanların her konuda özgürce düşüncelerini ve herkesin kendi düşüncesine göre hareket etmelerini isteyen Cârullah'tan kader konusunda da kendine has bir görüşü olması gerekiyordu.

Musa Cârullah'a göre, İslâm'ın temel şartı olan Allah'a iman, hiçbir suretle insanın hürriyetini, iradesini ve kudretini sınırlandırmayı amaçlamamaktadır. İnsanı İlahî zulmünün kulu şekline dönüştürmeyi hedeflememektedir. Tam aksine İslâm'da Allah'a imanın amacı, insanı maddiyat kuluna çeviren tuzaklardan kurtarıp, onu bütün tabiat güçlerinin hâkimi seviyesine yükseltmektir.¹²⁴

Musa Cârullah Kur'an ve Sünnetle amel eden herkesi ve her mezhebi ehl-i Sünnet dairesi içinde değerlendirmektedir. O, mezhepler arasındaki ihtilafı ortadan kaldırmayı çalışmakta, kelâmcıların ortaya koyduğu ehl-i Sünnet anlayışını, dar çerçevesinden çıkarıp Kur'an ve Sünneti temele alan oldukça geniş bir alana oturtmakta ve hatta İslâm'da mezhebin tek olduğu söylemektedir. Ancak onun tek mezhepten kastı dar anlamda mezhepleri tek bir görüşe toplamak demek değildir. Tam aksine farklılıkları tek bir dairenin (İslâm) içerisinde kabul etmektir. Çünkü o, "ümmetinin ihtilafı rahmettir" hadisinin aslın olmadığını kabul etmekle birlikte, anlamının doğru olduğuna inanmaktadır. Onun bakış açısıyla, ihtilâf, yani her alanda farklı görüşler serdetmek; düşmanlığa, tekfire ve kendisi dışındakilere de söz konusu fikirleri kabule zorlamaya yol açmadığı müddetçe rahmettir. Onun ve esasında diğer ceditçilerin amacı farklı görüşleri geniş İslâm dairesinin içine almaktır. Böylece, apaçık delillerde sabit olmuş itikadî konular dışındaki görüş farklılığı İslâm dairesinden çıkmaya sebep teşkil etmeyecek ve fikir hürriyeti sağlanmış olacaktır.¹²⁵ Meselâ: "Rahman arşa istiva etti" eksenindeki tartışmayı ortaya koyup bu meselenin hiçbir zaman iman-ı İslamiyeden bir cüz olamayacağını savunmaktadır.¹²⁶ Buradan asırlarca tartışıla gelen kadere inanma ya da inanmama konusundaki görüşlerin de Musa Cârullah'ın nazarında insanı hiçbir

¹²³ Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 5.

¹²⁴ Aydar Hayrutdinov, *Nasledie...*, s. 18.

¹²⁵ İbrahim Maraş, *a.g.e.*, s. 150; İbrahim Maraş, *Religioznoe Obnovlenie v Türskom Mire (1850-1917)*, (trc. Salahutdinova Z. F. ve Gaffarova L. A.), İzdatelstvo İman, Kazan 2005/1426, s. 82.

¹²⁶ Ma'arrî, *a.g.e.*, s. 24.

zaman İslam dairesi dışına çıkartmadıklarını söyleyebiliriz. Çünkü Cârullah, Mercânî'den beri Tatar ceditçilerinin ısrarla savunduğu, kesin ve açık olmayan delillerle ortaya konulan meselelerin itikâdî meseleler içerisine sokulmasının tamamen yanlış olduğu kanaatindedir.¹²⁷ Bunun yanında Musa Cârullah, farz vacip ihtilafları, kaza kader sırları, hilafet tertipleri gibi konuların gençlere beyan edilmesine de sıcak bakmamaktadır.¹²⁸ Fakat bu kader konusunu bırakalım manasına gelmemektedir, çünkü Cârullah: “Şu mühim mesele var iken, bırak o meseleyi!” demek benim fikrimce, o kadar muvafık bir irşad olmaz demektir.¹²⁹

2. Kader ve Tevekkül Anlayışı

Buraya kadar izah ettiklerimizden de anlaşıldığı gibi Musa Cârullah'ın kader konusunda Muhammed Abduh'a ve diğer Ceditçilere katıldığını söyleyebiliriz. Bugünkü duruma düşmemizin ana sebeplerini sayarken Musa Cârullah kader konusuyla alakalı olan tevekkül hakkında şöyle diyor: Ayet-i kerimelerde ve hadis-i şeriflerde övülmüş olan tevekkülü, acizlikle ve işsizlikle tefsir kılıp İslam milletini miskinlik, fakirlik, esirlik ve kölelik yollarına zorla sevk ettiler. Hesapsız hazain-i ilahiye, onların ellerinde zayi oldu. Meskenete vurulma sonunda izzet yerine zillet geldi...

İkinci sebep olarak gösterdiği kader anlayışı idi bu konuda şunları söylemiştir:

İmanda ehemmiyeti yok olan kaza ve kaderi, imanın en büyük rükünlerinden hesap ettikten sonra kaza ve kaderi son derece yanlış tefsirlerle İslam ehlinin gönüllerini emelden, ellerini amelden ve ayaklarını hareketten engellediler. İftira ve şaşırtma yoluyla kendi çıkarlarını düşünerek ve “Allah'ın hükümlerine razı olmak” ifadesini ileri sürerek bu yönü istismar ettiler. Süslü ifadelerle bunu tezyin kılıp imanın rüknü sıfatıyla gösterdiler.¹³⁰

Musa Cârullah başımıza gelen belaları hiçbir zaman kaderden ya da felekten saymıyordu. “Sultan Azizin kusurları ne idi?” adlı yazısında, başımıza ne geldiyse bizim yüzümüzden olduğunu şu sözleriyle ortaya koymaktadır:

¹²⁷ Musa Cârullah Bigiyev, *Edebiyat-ı Arabiyye...*, s. 12; İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1915)*, s. 127; İbrahim Maraş, *Religioznoe Obnovlenie v Türskom Mire (1850 1917)*, s. 70.

¹²⁸ Musa Cârullah Bigiyev, *Halk Nazarına...*, s. 28.

¹²⁹ Musa Cârullah Bigiyev, *İnsanların Akide- i İlâhiyyelerine Bir Nazar*, Vakıf Matbaası, Orenburg 1911, s. 4.

¹³⁰ Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 230.

“Düşmanın büyük kuvveti, büyük mahareti değil, bütün ahvalin asıl sebebi bizim büyük gafletimizdir.”¹³¹

İslam şeriatında farz kılınmış “Allah’a Tevekkül”ü anlarsak itimad-ı ale’n-nefsle aynı şey olduğunu görürüz. Yani her insan hayatta yalnız Hüdâsına itimat edecek ve hiçbir iş karşısında, iş ne kadar zor olursa da olsun aciz kalmayacak.¹³² Yani Musa Cârullah kaderi insanı yaprak gibi ağaçtan koparıp istediği yöne savuran rüzgâr olarak algılamamaktadır, insanın seçme kabiliyeti olduğunu ve yapıp etmelerinde hür olduğunu söylemektedir. Tevekkülü ise, hiçbir şey yapmadan her şeyi Allah’tan beklemek değil de, tam tersi hiçbir engel tanımadan, zorluklardan korkmadan, Allah’a güvenip bütün işlerde başarıya ulaşmaya çalışmak olduğunu söylemektedir. Ama maalesef biz bunları yanlış anlamışız.

Tevekkül, inananlara kendisine güvenme duygusunu aşılması lazım gelirken, biz, güvenimizi kaybetmek olarak anladık. Oysa tevekkül Allah’tan başka hiçbir şeye güvenmemek, bizatihi esbap ve teşebbüsten vazgeçmemektir.

Allah’ın ilm-i ezelisini açıklayacağız derken insanın irade ihtiyarını elinden almışız. Oysa kaderin sübutu, biçare insanın ihtiyarını iptal ederse, İslamiyet’in en büyük, en mühim esası batıl olur. Zira Allah’ın hitap ve teklifi sadece iradesi hür ve muhtar olan insanlardır. Kudret ve ihtiyarı olmayan insanlar mükellef olamazlar. İnsanların sağduyuları vardır, onunla müşahede ederler, akılları sayesinde idrak ederler. Kudret ve iradesiyle de hal ve hareketlerine yön verirler. Eğer beşerde bu vasıflar olmasaydı, Kur’an-ı Kerim yeryüzünde halifelik şerefini insana vermezdi.

Musa Cârullah’a göre; “Biz emaneti göklere, arza ve dağlara teklif ettik, onlar emaneti yüklenmekten çekindiler, ondan yana endişeye düştüler de, insan onu yükledi. Çünkü o pek zalim ve çok cahildir.”¹³³ ayetindeki emaneti insanlara verilen kâmil irade, hür ve müstakil ihtiyardır. Zira mahlûkat, kendilerine verilen vazifeler bakımından ya gökler, yerler ve dağlar gibi musahhardır yahut melekler ve cinler gibi mecbuldur. Yani o cibilliyet üzerine yaratılmıştır. Yahut insan gibi muhtardır. İhtiyar sadece insanlara mahsustur.¹³⁴ Gördüğünüz gibi Cârullah insanda hür iradenin ve ihtiyarın olduğunu

¹³¹ Musa Cârullah Bigiyev, *Tarihin Unutulmuş Sahifeleri*, Berlin 1933, s. 7.

¹³² Musa Cârullah Bigiyev, *Edebiyat-ı Arabiyye...*, s. 43.

¹³³ Ahzâb, 33/75.

¹³⁴ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 124.

söylemektedir. Yoksa her şeyin insanın dünyaya gelmeden evvel kaderle belirlenip, insanın ancak bir kukla olduğunu savunan Cebri anlayışa şiddetle karşıdır. Ona göre insan dünyaya hem doğru yolu hem de yanlış yolu seçebilecek kapasitede ve kendi kaderini belirleyebilecek güçte gelmektedir.

Okulda, imana ilişkin konular öğretirken, “İnsan gayret eder, dünya durdukça terbiye alıp güzel işlere meleke kazanırsa, meleklerden de üstün olabilir.” itikadını çocuklarımızın tertemiz gönüllerine yerleştirebilirsek, kalplerinde büyük ümit, gözleri önünde gayet güzel ideal hazırlamış oluruz. Böyle bir itikattın ahlaki sonucu ve toplumsal meyvesi elbette çok büyük olacaktır. Zira bir hadiste şöyle buyrulmaktadır:

“Her çocuk fitrat üzere doğar.”¹³⁵

Çocuk, dünyaya gelirken doğuştan gelen (fitri) hâllerin çoğunluğuna sahip ise de ahlaki faziletlerden mahrum ve çirkinliklerin tümünden arı olarak dünyaya gelir. O zaman insan, tam merkezde bulunup, iki tarafından hiçbirine yönelmez. Onda yalnız kabiliyeti bulunur.

Çevrenin tesiriyle çocukların akıl ve şuurlarında ya güzel veya kötü hayaller şekillenir, gönüllerinde ya hayır veya şer idealleri yerleşir. Galip tarafın tesiriyle çocuk ya da aşağıların en aşağısına(Esfel-i safilin) inip, Şeytanlardan beter olur veya çok yüksek makamlara (a'lây-i illiyin) yükselerek, meleklerden de üstün bir hâle gelir. Bu sebeple, meleklerin varlığına iman, İslam'ın esaslarından olmuştur. Gayrete sahip insanların, meleklerden de üstün olabileceklerine olan inanç, bütün akaid kitaplarına bu yüzden konulmuştur.

Buradan anlaşıldığı gibi Musa Cârullah, çocuğu nötr olarak görüyor ve daha sonraki yönelimini kaderin tesirinde değilde, etrafındakilerinin etkilemesiyle açıklamaktadır.¹³⁶ Aynı konu ile alakalı orucu anlatırken:

“Yıl mevsimlerinin sırasıyla her birinde devreden 30 gün oruçta, görüşümüze göre en mühim maslahat, insanın kendi iradesi ve kendi ihtiyarına malikiyeti, iradesinin de diğer kuvvetlerine tamamıyla hâkimiyeti olsa gerektir.

İnsanda iki taraftan en hayırına meyletmek manasıyla serbestlik vardır. Esbabın birisiyle tercih kesp edilmiş iken işlerden birini meyletmek manasıyla irade vardır.

¹³⁵ Mâlik bin Enes, *Muvatta'*, “Cenaiz”, 52; İbn Hanbel, *Müsned*, II. 275, 393, 410; III. 353; Buhari, *Cenâiz*, 91; Muslim, *Kader*, 25; Tirmizî, “Kıyame”, 16; *Kader*, 5; Ebû Dâvûd, *Sunne*, 17.

¹³⁶ Musa Cârullah Bigiyev, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 27.

Serbestlik, imanın hükmünde olur. İrade ise onun amelindedir. Hak olmayan şeylere, beyhude şehvetlere ve akıbeta zararlı zevklerde meyletmek manasıyla da insanda heves vardır. Hüsn-i ahlakın en mühim esası, insanın kendi serbestliğine ve iradesine malik olsa hevesinin nefsanî meyillerin, melekelerinin, bütün kuvvetlerinin dizginleri kahir iradesinin tasarrufunda ve kabzasında olsa işte öyle insan, tam manasıyla insan olur. Hevesine, nefsanî melekelerine ve bütün kuvvetlerine hâkim olabilmek, insanda en mühim ve en istenen fazilettir. Şüphe yok ki insanı “kendi iradesine hâkim kılmak” melekesiyle adetlendirmek hakkında, orucun elbette büyük tesiri vardır.

İslamiyet orucu, ruhun esaretine alamet değildir. Bilakis insanın iradesinin ve ihtiyarının da diğer bütün kuvvetlerine riyaseti ve hâkimiyetidir.”¹³⁷

Musa Cârullah, pasif iman modellerini bıraktırıp, İslam âlemine aktif, atılğan insan modelini kazandırmaya, İslam âlemini canlandırmaya, uyandırmaya çalışıyordu. Ona göre şüphesiz her şey Allah Teâlâ'nın belirlediği sebepler zincirine ve zamanına göre gerçekleşmektedir. Tevekkül de esbapları terk etmek için değil, esbapla insanın azminin güçlendirmek içindir. “Hüdanın zamanına müsebbebin husule iman-ı itikadı kavi iken, her bir işe ne kadar büyük ise de tamam-ı himmetle mübaşeret etsin!” Musa Cârullah'a göre tevekkül inanılması zorunlu olan, fakat yanlış yorumlanan, yanlış anlaşılan bir husus haline gelmiştir. Kur'an-ı Kerim'de, Sünnet'te tevekkül hakkında o kadar vazıh beyan varid olmuş iken, bizim ulema tevekkül konusunda son derece büyük hataya düşmüştür. Tevekkül hakkındaki görüşleri İslam ümmetine gayet büyük zararlar vermiştir. Bu konuda şunları dile getirmektedir:

“İnsanın kalbine hücum eden kaygı, sebebi mazi ise-hüzün, sebebi müstakbel ise vehim olur. Tabi herkese malumdur ki, kalbin kaygısı insanın aklına, vücuduna zarar verir ve hiçbir şeye faydası olmaz. Çaresi de birdir: Mazi ise sebepleri kaldırmaya, müstakbel ise ondan korunmaya gayret etmektir. Bu gayreti yerine getirmeyen, çabalamayan insan sabır etmiş olmaz, acizlik ya da tembellik etmiş olur. Acizlik ise her kötülüğün anahtarı, her günahın aslıdır. İnsan Allah'ın belirlediği sebep sonuç çizgisine göre hareket etmeli meşakkatlerine tahammül etmeli Allah'a yaklaşacağım diye mescitlerde kapanıp durma. İki elini adamlar tarafından verilecek şeylere uzatma. Rızkını pazarlarda iste. Öyle yapar isen mukadder olmuş rızkın gelir”, diyen Musa

¹³⁷ Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 96-112.

Cârullah bizlerden ne istediğini, Müslümanların nasıl olması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Son sözüyle, kaderin var olduğunu işaret edip bunu şu ayetle teyyid etmektedir, fakat o rızkı hazır olarak beklememizi değil tam tersi çalışıp, çabalayıp bulmamızı istemektedir:

“O, yeryüzünü size boyun eğdiren yaratıcıdır. Haydi, o arzın omuzlarında yürüyün de O’nun rızkıdan yiyin. Dönüş yalnızca O’nadır.”¹³⁸

Çünkü ona göre din çaba, gayret girişimdir, bunların aksine tevekkül hayaliyle rızık talep etmek değildir. Mevlevilik, dervişlik, sufilik, bahaneleriyle toplumun boynuna yük olmak, nazar-ı İslam’da din değildir!”¹³⁹

Yine de ona göre dinin dünya boyutunu ihmal ederek ahiret boyutunu esas almak toplumsal bir intihardır. Sadece azap korkusu ve sevap ümidiyle ibadet eden adamın gönlüne, dinin kazandırdığı bir şey yoktur. Bir hayrı yahut bir ibadeti sevap kastiyle işleyen adamın himmeti âli, ihlâsı kâmil olmaz.¹⁴⁰ İnsan hem dünyası hem ahireti için çalışmalıdır.

3. İradeyi Kullanmak, Çalışmak ve Mücadele etmek

Musa Cârullah, İslam âlemini canlandırmayı, uyandırmaya çalışıyordu, bulunması gerektiği yere ulaşmasını arzuluyordu. Onu çalışmaya ve çabalamaya sevk etmek, ümmeti bulunduğu durumdan kurtarıp gerçekten hak ettiği yere ulaştırmak en büyük amacıydı. O ümmetin başkalarına önder ve rehber olması gerektiğine inanmakta bu gerçeği şu şekilde izah etmektedir:

“Allah, “Ben ve Resullerim mutlaka galip geleceğiz” diye yazmıştır. Şüphesiz Allah Kuvvetli ve galiptir.”¹⁴¹

Yemin ancak gelecek zaman için yapılır. Binaenaleyh, ayetteki resuller, (İslam mesajını) diğer ümmetlere (tebliğ edecek olan) İslam ümmetidir. Zira Hz. Peygamber’in zamanında onunla birlikte olan bir peygamber olmadığı gibi sonrada olmayacaktır. Allah’ın Kitabı, İslam ümmetinin elinde olduğu için İslam ümmetinin risâleti kıyamete kadar bakidir.

¹³⁸ Mülk, 67/15.

¹³⁹ Ma’arrî, *a.g.e.*, s. 38–43.

¹⁴⁰ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁴¹ Mücadele, 58/21.

“Eğer dileseydik yeryüzünde melekleri size halef kılardık”¹⁴² ayetini de Hz. Muhammed’in ümmetine, diğer ümmetlere tebliğ edecek risalet verilmiş ve İslam ümmeti bu hususta peygamberinin halefi tayin edilmiş olarak açıklanmaktadır.

Aynı konuyla alakalı, Kur’an-ı Kerim’de şu misal verilir:

“...Onlar filizini yarım çıkarmış, gittikçe onu kuvvetlendirerek kalınlaştırılmış gövdesi üzerine dikilmiştir bu ekine benzerler ki, bu, çiftçilerin de hoşuna gider. Allah onları çoğaltıp kuvvetlendirmekle kâfirleri öfkelenendir...”¹⁴³ Kur’an’da sahabe ve ümmet için yaptığı bu niteleme, Allah’ın İslam ümmetini kudret ve hikmetle güzel bir bitki olarak yetiştirdiğini beliş bir şekilde ifade eder. Buna göre, her geçen bir asır bir öncekinden daha güçlü olacak, sonradan gelen nesil önceki nesilden daha bilgili olacaktır. Ta ki, bu güzel bitki, kökü sabit, dalları semada, gövdesi üzerinde durabilirsın.

Kur’an-ı Kerim’in şehadetin, Tevrat ve İncil-i Hâkim’in bu misallerinden ve Allah’ın benzetmelerinden –ki en yüce misal Allah’a aittir- sonra bunun hilafına söylenecek her kelime gövdesi yerden koparılmış, ayakta durma imkânı olmayan bir ağaca benzeyen kötü bir sözdür. “Allah Teala sağlam sözle iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sapasağlam tutar. Zalimleri ise Allah saptırır. Allah dilediğini yapar”¹⁴⁴

Yoksa dış güçler karşısında ezilmiş bir İslam ümmeti asla ideali değildir. Allah (c.c.) bizden istedikleri budur, bizim olmamız gereken yer de orasıdır. Fakat bunlara ulaşmamız için ilk önce kendimizi değiştirip, kendimize inanmamız ve elimizden geldiği kadar mücadele etmemiz lazımdır. Hak ettiğimiz yerlere ulaşmamıza kendimiz dışında hiçbir engel yoktur. Bakın yukarda da izah ettiklerimizden ortaya şu gerçek çıkmaktadır ki isterseniz buna Allah’ın kaderi isterseniz Allah’ın vaadi deyin önemli değil. Gerçek şu ki Yüce Rabbimiz de bizim oraya ulaşmamızı söylemektedir ve inşallah o gün gelecektir. Çünkü Allah’ın yardımı bizim yanımızdadır. Yeter ki biz o hedefe yürekten inanalım ve ona ulaşmak için bir şeyler yapalım. Yoksa kaza kader deyip her şeyi Allah’tan beklemek Cârullah’a göre yanlıştır.

¹⁴² Zuhruf, 43/60.

¹⁴³ Fetih, 48/29.

¹⁴⁴ Musa Cârullah Bigiyev, *Kur’an-Sünnet İlişkisine farklı bir Yaklaşım Kitâbu’s-Sünne*, (trc. Mehmet Görmez), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998, s. 69–81.

Ona göre, kaza kader inancı olsun, Allah’a tevekkül inancı olsun eğer insanları tembel, dış dünyadan bihaber şekline büründürüyorsa ne dinle, ne imanla alakası, yoktur. Bunları fazilet sayıp başkalarının sırtından geçinenler de en büyük günahı işlemektedirler.

Musa Cârullah, kıyamet yaklaştı, diye onun saatini tayin etmeye çalışan, ahir zaman davasıyla kötülöklere meydan veren, hayratı ve hasenatı bırakıp kaza ve kader hükmüyle devletin zail olacağına müminleri inandıranları sert bir üslupla eleştirmektedir. Ona göre kaza ve kadere inanmak demek, her şeyi bırakıp her şeyin sonucuna katlanmak demek değildir. Her insan kötü gidişatımızı durdurabilmek için elinden geleni yapmak zorundadır.¹⁴⁵

Her fırsatta “Kaza ve kader” meselesinin yanlış anlaşıldığını eleştiren Musa Cârullah, yine son dönem gelişmeleri eleştirirken bakın ne diyor: “Fuhşiyata daha ziyade revaç vermek için olsa gerek, yetim balaları (çocukları), dul hatunları “Kaza ve kader” merhametine bırakmış hükümet fahişeleri himaye eder tabipler ordusu teşkil etti.”¹⁴⁶

Bugün elimizde bulunan ve kaderle alakalı olan “Cebir ve kader meselesi adındaki kısa makalede Musa Cârullah şunları söylemektedir:

“Kader muammalarını halletmek yolunda söz söylemek cesareti benim kalbimde, beyhude yorulmak gururu benim dimağımda yoktu, yoktur ve bulunmaz da. Lakin kader elbette sabittir. Kaderin sübutu takdirinde insanın vaziyeti ne olur? Özünün hareketlerinde, amellerinde insanın ihtiyarı kalır mı? Yahut biçare insan hareketlerinde, amellerinde mecbur olur mu? Muhtar kalır mı?

Eğer kaderin sübutu, biçare insanın ihtiyarını iptal ederse, İslamiyet’in en büyük, en mühim esası batıl olur. Zira Kur’an-ı Hâkim’in hitapları, şer-i hakîmin teklifleri yalnız muhtar adamlara, yalnız kadir adamlara müteveccih olabilir. İhtiyarı yok, kudreti yok insanlara hitap, müteveccih olmaz, teklif müteveccih olamaz.

Rabbü’l-Âlemin Allah Celle Celalehu Hazretlerinin ezelde ilmi, ilmi, gereğince ezelde kaderi, kaderine tamam muvafık kazaları da sabit olursa, ilmin, kaderin,

¹⁴⁵ Musa Cârullah Bigiyev, *Halk Nazarına...*, s. 47.

¹⁴⁶ Musa Cârullah Bigiyev, *Halk Nazarına...*, s. 17.

kazalarında hilafı mümkün olmadıktan sonra insan bizzarure mecbur olur, elbette muztar kalır.

Bu en mühim, en müşkül, en büyük meseleleri büyük bir ihtimam ile uzun müddet fikir ettim. Kelam kitaplarında, usul kitaplarında muhtelif mezheplerin talimlerini de gördüm.

Akıbet, büyük bir feyzi İlahi olmak üzere, “Zikrun miner-rahmani muhdes” olabilecek büyük bir nur-i İlahi gözlerimi açtı, hakayik yollarını gördüm de dedim ki:

İnsanların sağ hasseleri vardır, müşahede ederler, akılları vardır, idrak ederler; iradeleri, kudretleri sayesinde hareketlerini, amellerini icat ederler.”¹⁴⁷ Yani kader gerçeği yanında insanların hürriyeti de sabittir. Aksi takdirde insanın yaptıklarından sorumlu tutulması abes olurdu.

4. Hüsün Kubuh ve İnsan Özgürlüğü

Aslında genel olarak buraya kadar aktardıklarımızdan Musa Cârullah’ın Mutezile mezhebine bir eğilimini çıkartabiliriz. Nitekim sosyolog Niyazi Berkes’in tespitlerine göre Musa Cârullah ilahiyatta açıkça Mutezile yanlısıdır. Kaynağı Açısından Fillerin Tavsifini işlerken Musa Cârullah Mutezile hakkında bakın ne diyor:

Hüsün ve kubuhun aklî olduğunu ve insanın fiillerinde de aklın hâkim olduğu konusundaki büyük ve önemli bu ikinci görüş, usul kitaplarında Mutezile imamlarına nispet edilmiştir. Bu güzel ekolün öğretisine göre, bütün emir ve yasaklarda şüphesiz maslahat vardır. İnsan aklı, bu maslahatları idrak eder. İnsanın aklında hükmetme yeteneği de bulunmaktadır. Akıl, yarar gördüğü bir fiilin gerekliliğine; bozukluk ve ahlaksızlık gördüğünde ise haramlığa hükmeder ve insanların bu işi yapmalarını yasaklar. Semavi şeriat gelse de, gelmese de, teklif, aklın yargısıyla gerçekleşir.

İnsanların toplumsal şartlara uygun olarak hareket etmeleri gerektiğini göz önüne alarak, bu görüşü değerlendirirsek, bu güzel bakış açısını kabul etmek mümkündür; Allah’ın ihtiyarını sınırlama ve hükümde zorunluluk gibi batıl sonuçları getirmez. Aklın hâkimiyeti, ahiretteki cezayı getirecek sonuçlara varmasa da kabul edilmesinin kabule zararı yoktur ve “...Hüküm, ancak Allah’a aittir.”¹⁴⁸ ayetine de

¹⁴⁷ Musa Cârullah Bigiyev, “Cebir ve Kader Meseleleri”, *Selamet Gazetesi*, sy. 39, (13 Şubat 1948).

¹⁴⁸ En’âm, 6/57; Yûsuf, 12/40, 67.

aykırı olmaz. İnsan, halifelik şerefiyle kâinatta tasarruf edebilirse, akıllı da halifelik şerefiyle, Şeriat'ta tasarruf edebilir. Çünkü insanın tabiattaki hilafeti, akıl sayesinde olmaktadır. Bu, yüzden akıl, kendi faziletiyle Şeriat'a da halife olabilir demektedir ve hemen akıbetinde hüsün ve kubuh aklidir, fakat akıl hâkim değildir görüşünü Hanefilere nispet edip bu görüşün insan hürriyetine, aklın her hususta içtihat ve tefekkürüne en uygun görüş olduğunu savunmaktadır.¹⁴⁹ Burada önemli bir noktaya dikkatinizi çekmek istiyoruz. Gördüğümüz gibi Cârullah'a göre insan hürriyetin yani halifelik aklı sayesinde olduğunu, fakat bunun yine de Allah kontrolünde gerçekleştiğini belirtmektedir.

Aslında Cârullah Mutezileyi benimsememekte, hatta eleştirmektedir. İnsan hürriyetine ve akla önem vermesi onun Mutezile yanlısı olduğu anlamına gelmez.¹⁵⁰ Nitekim Musa Cârullah'a göre, Allah'ı Teala'ya herhangi bir zorunluluk yüklemek ve Allah'ın (c.c) bize lütfettiği sınırsız nimetleri karşısında bir hiç olan şahsi gayretimizin karşılığını ödüllendirmeyi Allah'a vacip görmek aklın hatasıdır. Çünkü sahip olduğumuz her şey, her içtiğimiz yudum su, yediğimiz her parça ekmek, hayatımız ve gayret etme olanağımız hiç şüphesiz Allah'ın bize lütfettiği nimetlerdendir. Onun için Allah'ı bu gayretlerin karşılığını vermesi zorunlu tutmayı bırakın da, bu cuz'i gayretlerin karşılığını istemek bile ayıptır.¹⁵¹

“Vücudu, kuvvetleri, selametleriyle, akıllı, dimağı, kalbi ve tüm varlığı Allah'ından gelen insan, kendisini hareketleri ve sözleriyle Allah'ın azametine münasip ta'zimi ve sonsuz ihsanlarına mukabele edebilen şükrü hiçbir zaman ifa edemez.”¹⁵² Yani Musa Cârullah insanın hür olduğunu savunmakla beraber insanın Allah'a karşı her şeyiyle muhtaç olduğunu hatırlatmaktadır. Ama Allah'ın insan özgürlüğünü hiçbir şekilde kısıtlamadığını, tam tersi bu özgürlüğün Allah'ın insana lütfettiğini anlatmaya çalışmaktadır.

İslam'da fert devlet ilişkisinden bahsederken şunları anlatır. Ona göre, İslamiyet umumun, cemiyetin maslahatlarına riayet ederken, fertlerin hak ve hürriyetlerini, maslahat ve menfaatlerini toplumun mihrabına kurban etmemiştir. Devletin otoritesi,

¹⁴⁹ Musa Cârullah Bigiyev, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 31–33.

¹⁵⁰ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit...*, s. 231.

¹⁵¹ Aydar Hayrutdinov, *Musa Cârullah Bigiyev*, s. 84–85.

¹⁵² Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 81.

riyaseti ve toplumun iradesi yanında, ferdin hürriyetine son derece büyük ehemmiyet verir. Devletin bir arızası ve cemiyetin bir ortağı olarak saydığı fertlerin istiklal ve hukuklarını temin eder.¹⁵³

5. Aklın Özgürlüğü

Musa Cârullah insan hürriyetinin yanında aklın hürriyetine de büyük önem veriyordu. Kendisi hakkında şöyle demişti: Gönlümde kuvvetlenmiş şu şevkiyle, tav'an ve kerhen ben hareket eder oldum. Ne yazmış isem, ne söylemiş isem, hepsi şu itikadımın irşadiyle idi. Her bir sözümde, her bir satırımdan yalnız bir maksadım var idi: Aklı, fikri esaretten azad etmek; mezahib tarafından gösterilmiş hudutları hedm etmek; ihtiyarımızı, irademizi zayıflıktan çıkarmak, yani aklımıza hürriyet, irademize kuvvet vermek.¹⁵⁴

Benim maksadım yalnız şu idi. Zira bütün İslamiyet âlemini istila eden hallerin en büyük sebebi aklın mahpusluğu, esirliği ve ihtiyarın zayıflığı idi.¹⁵⁵ Akıl benim nazarımda, en büyük bir hüccet-i ilahidir, mutlakdır, hududun hiçbirleriyle mahdut değildir.¹⁵⁶

Bunun yanında Musa Efendi akıl için şunları söylemektedir: Akıl - İlahi bir nurdur, "Allah, dilediğini kendi nuruna yöneltir."¹⁵⁷ "Her kim de Allah'a iman ederse, O'nun kalbine hidayet verir."¹⁵⁸ Velhasıl iman kalbi bilgiye götürüyor: "Ama iman edip güzel ameller işleyen kimseleri, imanları sebebiyle, Rableri hidayete erdirir."¹⁵⁹

Ona göre Allah hiçbir ümmeti hiçbir zaman başıboş bırakmamıştır. Ona kendi işlerinden imamlar bahşetmiş, yolunu aydınlatacak ve onu kötülüklerden koruyacak akıl vermiştir. İsmet bakımından akıl masum her imamdan üstündür. Ümmet son risaletin bereketi ile rüştüne ermiş rüştü ve akli sayesinde imama ihtiyacı kalmamış, ümmetin kendisi imam olmuş ve kendi çocuklarından imamlar yetiştirmiştir.

Ey aldanan adam

¹⁵³ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 117–118.

¹⁵⁴ Musa Cârullah Bigiyev, *Halk Nazarına...*, s. 36.

¹⁵⁵ Musa Cârullah Bigiyev, *Halk Nazarına...*, s. 33; Ahmet Kanlıdere, *Rusya Türklerinde Musa Cârullah (1875–1949)*, s. 61.

¹⁵⁶ Musa Cârullah Bigiyev, *Halk Nazarına...*, s. 39.

¹⁵⁷ Nur, 24/35.

¹⁵⁸ Teğâbün, 64/11.

¹⁵⁹ Yunus, 10/9; Bkz. Musa Cârullah Bigiyev, *el-Veşi'a fi Nakdi Akaidi's-Şia*, (trc. Şağaviev S.A.), İman Yayınları, Kazan 2003, s. 33.

Aklın varsa ona danış

Her akıl bir nebidir.

Sözü ne de hikmetli bir sözdür. Akıl ilahi bir nurdur. Allah dilediğine bu nurunu gösterir,¹⁶⁰ diyen Musa Cârullah'a göre, akıl Allah katında hürdür. Ve bizim selef-i salihde mezheplerin çoğalması fikirlerin hürriyeti esasına mebni olup bit'tabii biz'zarure vücuda gelmiş bir Rahmet-i İlahiye idi. Fakat sonraki dönemlerde fikir hürriyetini tefrikalaşmanın baş sebebi olarak gördüler ve fikir hürriyetini engelleyip cibren insanlara kendi görüşlerini benimsetmeye devam ettiler.¹⁶¹ Bu da bizim için felaket oldu. Hurafelerle doldurduğumuz akıllarımız düşünmez, çalışmaz oldu. Her ne kadar akıl insana verilen en büyük nimet olsa da onun değeri bizim onu çalıştırmamız nispetindedir. Yoksa hiçbir şey yapmadan, aklımızı geliştirip çalıştırmadan bir yerlere varmamız mümkün değildir.

Cârullah'a göre intibah/uyanıklık hâli üzere olma, insanlarda ne kadar farklı ise de, hiçbir insanda fitri (vehbi) olmayıp, çalışma sonucu elde edilen (kesbi) bir durumdur. Bu durum, alışkanlık yoluyla meleke hâline gelir. Kesbilik, fitri olmayan arızı bir hâl olup, aklın sağlamlığına ve özgürlüğüne; kalbin temizliğine ve açıklığına tâbidir.¹⁶²

İnsan aklı ve iradesi hür olabilirse meçhul olan her şeyi keşfeder. Ancak kişinin aklı herhangi bir kayıtle zaptı rabt altına alınmışsa, en basit bilinen şeyleri bile anlamaz.

Bilim adamları matematik, fizik, astronomi ve biyoloji gibi pozitif bilimlerde araştırma yaparken akılları ve iradeleri hür kalabilmektedir. Kâinatın en uzak yerlerine hareket ederken, insanın niyeti halis, niyeti temiz, dimağı saf, duyguları salim ve iradesi hür olabiliyor. Malum olduğu veçhile, semalara ancak böyle insanlar urûc edebilir.

Ona göre insan aklının ulviyetinden, ilerleme ve terakki imkânının sonsuz olduğundan gafil olan toplumlar, hiçbir zaman esaretten kurtulamazlar. Ruhanilerin tavassutundan, devlet zorbalarının tasallutundan tamamen müstağni olan aklın, her hakikati yardımsız ve vasıtasız bulabilmesi için külli bir iktidarı vardır. Akıl tutkun olup tefekkür ve muhakemeden mahrum bırakılırsa, insanın fikri varlığına da sekte arız olur,

¹⁶⁰ Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu's-Sünne*, s. 82.

¹⁶¹ Musa Cârullah Bigiyev, *Edebiyat-ı Arabiyye...*, s. 18.

¹⁶² Musa Cârullah Bigiyev, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 57.

adalet belasına müptela olur. O vakit en zayıf sebep bile insan üzerinde dehşetli bir etki icra edebilir.

Musa Cârullah'ın, Ma'arri hakkındaki şu sözleri de bu konudaki düşüncesini ele verir: “En evvel, tam bir hürriyetle insan aklının mutlak hukukunu savunup, onu zillet ve tahkir eden ruhanilerin elinde esir olmaktan kurtarmaya çalışan zat, bizim İslam filozofu Ebu'l-Ala hazretleri olmuştur. El-Luzûmiyat'ın tamamı insanı aklını esaretten kurtarmak için yazılmıştır desem mübalağa etmiş olmam zannederim.”¹⁶³

O, bütün fikirlerinde akli esas alıyor Müslümanların geriliğinin asıl sebebi olarak aklın kısıtlanmasını ve terk edilmesini görüyor. Kurtuluşu aklın esaretten kurtarılmasında, fikir hürriyetinde bulunuyordu.¹⁶⁴

“Söylediğim her sözden, yazdığım her satırdan bir tek maksadım olmuştur: Akıl ve fikri esaretten kurtarmak, ihtiyarımızı ve irademizi zayıflıktan çıkarmak; yani aklımıza hürriyet, irademize kuvvet vermek” diyen Musa Cârullah'ın nazarında, hür akıl ve irade ilahi bir hüccettir. Mutlaktır. Hiçbir hudutta mahdud değildir. Çünkü yeri geldiğinde akli sorgulamaktan da geri durmamıştır.¹⁶⁵ Musa Cârullah insana hür ihtiyarı tanırken, bu ihtiyarın aklın özgürlüğü ile sıkı bir irtibatın bulunduğu dikkat çekiyordu. Çünkü seçme işini insan, aklıyla yapmaktadır. Bu gerçeği şu şekilde de anlatmaktadır:

Milletlerin tabiatları, zamanların ihtiyaçları ve mekânların özellikleri, her zaman her yönden farklı olur. Her millet kendi asrına, kendi iklimine, kendi tabiatına göre kanun ve nizamları, adalet ve idare esaslarını kendi aklıyla, kendi tecrübesiyle ve kendi isteğiyle seçebilir.

Ku'ran-ı Kerim'in emir ve yasaklama konusunda veciz ve genel ifadeler kullanması, insanın eğitilen aklına, tecrübe sahibi ihtiyarların Şâri-i Hâkim'in güveni ve itimadı sebebiyledir.

İnsanın kendi iyiliğine ve hayırına düşkün olan hırsını, hayırları şerlerden, faydaları zararlardan ayırt ettirebilen zevk-i selimi maslahatları ve mefsedetleri tayin edebilen basireti her konuda en güzelleri seçebilen ihtiyarları ilahi inayetin eliyle ihsan edilmiştir. İnsanda bulunan bu güzel yönlerin her biri asırlar boyunca geliştirilmiş ve eğitilmiştir. Bunun sonunda insan Şâri'-i Kerîm olan, âlemlerin Rabbi Allahu Teala

¹⁶³ Musa Cârullah Bigiyev, *Edebiyat-ı Arabiyye...*, s. 7–20.

¹⁶⁴ Ahmet Kanlıdere, *Rusya Türklerinde Musa Cârullah (1875–1949)*, s. 52.

¹⁶⁵ Musa Cârullah Bigiyev, *Halk Nazarına...*, s. 39; Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 100–103.

Hazretlerinin itimadına elbette hak kazanmış olur. İnsanın şerefi ve üstünlüğü, Şâri'-i Kerîm'in hikmeti, bunu zorunlu kılar. Aklın ve ihtiyarın faaliyeti de bunu talep eder.

Araştırmak ve bulmak; insanın akıl, irade ve ihtiyarını eğitir. Eğer her şey hazırlanmış olsaydı, insan tembel olurdu. Yine her şey açıklanmış olsaydı aklın hiçbir önemi kalmazdı ve insanın seçme kabiliyeti bulunmazdı.¹⁶⁶

Musa Cârullah'a göre sağlam akıl ve temiz vicdan, Allah'ın insana en büyük, en ulvi ilâhi hediyesidir. Gökleri ve yeri kendisinin emrine, takati miktarınca alan insan akli, hem de âlem-i vücudu hem de mevcudu içine alabilmiş olan temiz vicdan. Şu iki büyük nur, insana ihsan kılınmış ise taklit çirkinliğiyle çirkin kılınmak için yahut uydurulmuş "iman" adı verilmiş karanlıkla o nurların söndürülmesi için ihsan kılınmış demek değildir.¹⁶⁷

Benim buradan anladıklarım, Allah'ın insana lütuf ettiği en büyük nimeti olan aklın, Musa Cârullah'ın düşüncesinde insanın sorumluluğunun ve hürriyetinin kaynağı olmasıdır. Nitekim o insanın sorumlu sayılabilmesi için aklın yerinde olmasını, akli ile hidayet bulması yeterli görmektedir.¹⁶⁸ Akıl ve insan ihtiyarı hakkında söyledikleri bende İmam-ı Mâturîdî'nin cüz-i iradesini çağrıştırmaktadır. İnsanı başka varlıklardan ayıran en büyük özelliği akıldır. Yaratıklar arasındaki farkı Musa Cârullah şu şekilde ortaya koymaktadır: "Mahlukat özlerinin vazifelerinde ya gökler, yerler, dağlar gibi musahhardır yahut melekler ve cinler gibi mecbûldur, yahut insan gibi muhtardır. İhtiyar yalnız insanlarda bulunur. Emanet-i İlahiye, musahhar mecbûl mahlûkların birine verilmemiştir. Muhtar olan insana verilmiştir. Demek ki emanet-i ilahiye, hürriyettir, ihtiyarın hürriyetidir."¹⁶⁹ Zaten insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliği akıldır ve onun sayesinde ihtiyar ve sorumluluk sahibi olmasıdır.

Binaenaleyh: "Eğer Rabbin daha önceden bir söz vermemiş olsaydı ihtilafa düştükleri hususta aralarında hüküm verilirdi."¹⁷⁰ Ayet-i kerimesinin manası, insanlara "kudretlerinde, iradelerinde ve fikirlerinde istiklal ve hürriyet ihsan kılmak, hem de hikmet-i ilahiye iktizasıyla onlara ihsan kılınmış hürriyet-i mutlakanın ismetine

¹⁶⁶ Musa Cârullah Bigiyev, *İslam Şeriatı Esasları Değişkenler ve Sabiteler*, (haz. Hatice Görmez), Kitâbiyât Yay., Ankara 2002, s. 28-29.

¹⁶⁷ Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 86.

¹⁶⁸ Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu's-Sünne*, s. 22.

¹⁶⁹ Musa Cârullah Bigiyev, *Cebir ve Kader...*, s. 16.

¹⁷⁰ Yunus, 10/19.

dokunmamak hakkında sözüm geçmiş olmasaydı ihtilafı tamamıyla kaldırır, kaza yani hükmi ilahi vaki olurdu” demektedir.¹⁷¹ Burada Musa Cârullah insanın hürriyetini tekrar teyit edip, bu özelliğini tamamen Yaraticısına borçlu olduğunu tekrar belirtmektedir.

Cârullah’a göre, insanoğlunun akli ve iradesi azat kalabilirse, meçhul olan her şeyi keşfedebilir. Ancak akli ve iradesi baskı altına alınırsa, bilinen en basit meseleleri dahi anlamaktan aciz kalır.¹⁷² (Aslında insanın hidayeti bulması için) aklının nuru ve bozulmamış fitratı yeterlidir.

Akla düşen, her şeyi idrak edip kavramaktır; Başka bir kimse üzerine hüküm koymak değil. İnsanın şeref ve kerametine münasip olan budur. Zira Allah insanı mükemmel akıl, müstakil kudret ve mutlak irade hürriyeti ile şereflyap etmiştir. Ona yaraşan Allah’tan başkasının emirlerine itaat etmemesidir.¹⁷³

Bunun yanında Musa Cârullah akıl hakkında şunları söylemektedir: “Akıl ilahi bir nurdur. Her akıl bir nebidir.” “İslam şeriatı iki şey üzerine bina edilmiştir. Biri akıl diğeri de göklere, yere ve dağlara arz edilen emanettir... Akıl basirettir... Hakikatten başkasını görmez. Kur’an-ı Kerim asla akli yermemiştir.” “akla düşen her şeyi idrak edip kavramaktır... Zira Allah, insanı mükemmel akıl, müstakil kudret ve mutlak irade hürriyeti ile şereflendirmiştir. Ona düşen Allah’tan başkasının emirlerine itaat etmemesidir.”¹⁷⁴

Gördüğünüz gibi Musa Cârullah aklın ve fikirlerin hürriyetini her daim savunmuş ve bunların yanında müstakil kudret ve mutlak irade hürriyetinden bahsetmesi bunların arasında bir bağın olduğunu göstermektedir. Çünkü Hür akıl ihsanın hürriyeti için vazgeçilmez bir şarttır. Fakat esaretten kurtarmaya çalıştığı akıl, Allah’ın kaderiyle hapsolunan akıl değil, yanlış yorumlarla kendi menfaatleri doğrultusunda cebri kaderi zorla kabul ettirenlerin ellerinden akli kurtarmaya çalışmaktadır. Çünkü ona göre, eğer ümmeti koruyacak bir akıl, hidayete götürecek bir iman ve savunacak bir güç olmazsa ne İslam ümmeti var olur ne de İslam dini.

¹⁷¹ Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 91.

¹⁷² Musa Cârullah Bigiyev, *Hatun*, s. 18; Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu’s-Sünne*, s. 98.

¹⁷³ Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu’s-Sünne*, s. 141.

¹⁷⁴ Ahmet Akbulut, “Musa Cârullah’ın Akıl – Vahiy İlişkisi Konusundaki Görüşü”, *Ölümünün 50. Yıl Döneminde Musa Cârullah Bigiyef - I.Uluslararası Musa Cârullah Bigiyef Sempozyumu*, T.D.V. Yayınları, Ankara 2002, s. 38.

6. İnsanın Hürriyet Bilinci ve Kader

Benim Allah'tan ve İslam ümmetinden beklentim budur. Ümmet kendi hidayetini kendisi bulacak, kendi mehdisini içinden kendisi çıkaracaktır. Yoksa bir imam, mehdi gelip ümmeti zillet ve fesattan, zevale uğramaktan kurtulacak değildir. Böyle bir düşünce batıl bir kuruntudan ibarettir, hem Kitab-ı Hâkim'in irşadına hem de Allah'ın sünnetine aykırıdır.¹⁷⁵

Her defasında ümmetimizi bir şeyler üretmek, ilerlemek ve çalışmaya davet eden Cârullah ümmetin kendi hidayetini aklı sayesinde bulabileceğine inanmaktadır. Ümmetin üstünlüğüne ve seçilmişliğine vurgu yapan Cârullah, adeta ümmetin o ayrıcalıklı durumu onun kaderi olduğunu bize söylemeye çalışmaktadır. Ama o kaderi kendimiz seçmeli onu gerçekleştirmek için çalışmalıyız. Yoksa kaderimizde varsa bir gün mutlaka olur diye yatıp beklersek ne bu dünyada ne öbür dünyada istediklerimize ulaşamayız, daha kötüsü bunun hesabını da veremeyiz. Ümmetinin üstünlüğünü hakkındaki görüşünü şu hadisle de desteklemektedir:

Allah hakkında söylenen şu sözü bende tasdik ederim: “Allah kullarının kalbine baktı ve Muhammed'in kalbini en hayırlı bulduğu için onu kendisi için seçti. Ümmetlerin kalbine baktı, Muhammed ümmetini kalbini en hayırlı gördüğü için onları peygamberine vezir kıldı.” Her ne kadar M.Cârullah bu hadisi tasdik etse de, hadis tekniği bakımından zayıf olarak kabul edilen bu hadis Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde, Abdullah b. Mesut'dan şu şekilde rivayet edilmektedir:

“Allah, kullarının kalbine baktı ve Muhammed'in kalbini en hayırlı bulduğu için onu kendisi için seçti ve peygamber olarak gönderdi. Sonra yine kullarının kalbine baktı, ashabının kalbini en hayırlı buldu ve onları da peygamberine vezir kıldı ki, din uğruna mücadele etsinler. Müslümanların güzel gördüğü şey Allah nezlinde de güzeldir, kötü gördüğü şeyde Allah katında Kötüdür.”¹⁷⁶

Yazdığı her şeyi, aklı ve fikri esaretten azat kasıtı ile yazdığını söyleyen Musa Cârullah, her şeyden önce Kur'an'ın fikri hürriyetine büyük bir serbestiyet tanıdığını vurgular. Ona göre bu konuda, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi Kur'an'a nispetle yemm (okyanus) den bir nem, deryadan bir katredir. İslam'ın ilk asırlardaki eşsiz ilim

¹⁷⁵ Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu's-Sünne*, s. 77.

¹⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (thk. Sıdkı Muhammed Cemil Atar), Beyrut 1991, 1/379.

hamlesi, bu fikir hürriyeti sayesinde gerçekleşmiştir. Fikir hürriyeti tanımak, fikir ve düşüncelere hürmet beslemek, İslam âleminde ilim ve maarifin yeniden ilerlemesine hizmet edecektir.¹⁷⁷ Cârullah'a göre, aklımızı ve irademizi kurtarmadan, hiçbir şey başaramayız.¹⁷⁸

İnsanların her biri bütün haklarına ve vazifelerine sadece insan olduklarından ehil olur. Medeni ve tabii bütün haklarını tamamen hürriyetle elde eder. Bütün vazifelerini ve amellerini tamamen ihtiyaçlarıyla, tam bir hürriyetle yerine getirirler. Kur'an-ı Kerim'in meleklerle hitabına göre, insan, yeryüzünde Allah'ın halifesidir. Kadir-i Mutlak, Muhtar-ı Mutlak olan Allah'ı halifesi olmak şerefiyle insanın ihtiyarı ve iktidarı da tamamen mutlaktır; her yönüyle hürdür. Ehliyeti de tamam ve mükemmeldir. Kur'an Kerim'de 5. Mâ'ide Suresindeki: "Bir zamanlar Musa, kavmine şöyle demişti: "Ey kavmim! Allah'ın size (lütfettiği) nimetini hazırlayın. Zira O içinizden peygamberler çıkardı ve sizi hükümdarlar kıldı. Âlemlerde hiçbir kimseye vermediğini size verdi.""¹⁷⁹ ayet-i kerimesinin açık ifadesine göre, her insan seçme ve yasama yetkisine, tam bir ehliyet ve hürriyetle sahiptir. İnsanın hukukunu, hürriyetini, istiklalini, şerefini, izzetini hiçbir kimse çiğneyemez.

İslam şeriatında her bir insan tam hürriyeti, devletin bütün maslahatlarıyla uygun olarak düzenlenmiştir. Devlet adına ve cemiyet namına hiçbir insanın hukuku çiğnenemez. Devletim maslahatları da fertlerin hevalarına kurban edilemez. Devlet ve toplumun gücü, fertlerin hürriyetlerini çiğneyemez; bilakis, fertlerin hürriyetlerin ve haklarını temin eder. İnsan hayatında ve toplum yaşamında mümkün olabilecek adaletin sınırlarının tamamı İslam şeriatının esasıdır.

Kendi haklarını ve vazifelerini bilecek kadar ilim, başkalarının hukuklarını çiğnemeyecek kadar şeref, insaf ve adalet esaslarına göre düzenlenmiş kanunlara riayet edecek kadar fazilet, toplum hayatında emniyetin ve imanın esaslarıdır, kaidesidir ve hürriyetin de ruhudur¹⁸⁰ diyen Cârullah İslam'da insanın hür olduğunu çok güzel bir şekilde izah etmektedir.

¹⁷⁷ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 105.

¹⁷⁸ Musa Cârullah Bigiyev, *Halk Nazarına...*, s. 37.

¹⁷⁹ Maide, 5/20.

¹⁸⁰ Musa Cârullah Bigiyev, *İslam Şeriatı Esasları*, s. 51.

Cârullah'a göre "İnananlar, bir tek Ümmettiler, sonra ayrıldılar. Şayet Rabbin daha önceden bir söz vermemiş olsaydı aralarında ihtilafa düştükleri şeyler hakkında hüküm verilmiş olurdu."¹⁸¹ ve "Kendilerine ilim geldikten sonra ayrılığa düşmeleri, ancak birbirini çekememezlikten oldu. Eğer belirli süre için Rabbinin verilmiş bir sözü olmasaydı aralarında hüküm verilmiş olurdu."¹⁸² ayetlerindeki verilmiş sözü, bazı müfessirlerin yaptığı gibi "çile ve saadet hakkındaki geçmiş kader", "asiler hakkında tehir azap müşkülâtı" veya "mutilerin ve asilerin cezalarını kıyamet gününe tehir etmek hakkında sebkat etmiş kelime-i ilahiye" anlamlarından biri ile tefsir etmek doğru değildir. Çünkü ona göre bu yorumlar her şeyden önce makul değildir.

Ona göre bu ayetlerin manası, insanlar "kudretlerinde, iradelerinde ve fikirlerini istiklal ve hürriyet ihсан kılmak, hem de hikmet-i ilahiye iktizasıyla onlara ihسان kılınmış hürriyet-i mutlakanın ismetine dokunmamak hakkında sözüm geçmiş olmasaydı ihtilafı tamamıyla kaldırır, kaza yani hükm-ü ilahi vaki olurdu." demektir.¹⁸³ Yani insan Allah'ın istediği için hürdür, Allah'ın istediği için istediğini seçebilmektedir bunun aksi hiçbir surette mümkün değildir.

7. İnsanın Kudreti ve İradesi

Musa Cârullah'a göre insan kudret sahibidir. Bunun delili "Ben, yeryüzünde bir halife kılacağım (İnni cailun fil-ardi halife)." gibi "Feiza sevveytuhu ve nefahtü fihi minruhi", yani "vakta ki onu düzelttim ve ona ruhumdan üfürdüm" gibi cemil, hâkim cümleler insanlarda kudretin vücudunu da, o kudretin tesirini de gayet vazih beyanlarıdır. Eğer insanda kudret olmasaydı yahut mevcut kudretin, eseri yok olsaydı yeryüzünde halifelik şereflerini Kur'an-ı Kerim insanlara vermiş olmazdı. Çünkü "la yükellifu-llahu nefsen illa vüsaha ", yani "Allah, bir cana ancak vus'u, yani takati kadar yük yükler" istisnası da haşiv olurdu.

Ahzab Suresinin yetmiş üçüncü Ayeti Kerimesinde: "Biz emaneti göklere, arza ve dağlara teklif ettik. Onlar, emaneti yüklenmekten çekindiler, ondan yana endişeye düştüler de, insan onu yüklendi çünkü o, pek zalim, çok cahildir " Ayeti Kerimesi en fasih, en belîğ ve en muciz, vazih, beyan ile amellerinde, hareketlerinde insanların

¹⁸¹ Yunus, 10/19.

¹⁸² Şura, 42/14.

¹⁸³ Ahmet İşleyen, *a.g.e.*, s. 84-86.

müstakil kudret-i ameliyelerini, kâmil iradelerini, hür ve müstakil ihtiyarlarını hâkim bir üslupla beyan etmiştir.¹⁸⁴

Musa Cârullah diğer Ceditçiler gibi kaza ve kader hakkındaki müminlerin inancını düzeltmeye çalışmıştır. Ceditçilerin bu gibi girişimlerini kadimciler tepkiyle karşılarsa da, İslam ümmetinin canlanmasını ve eski gücüne kavuşmasını dileyen Ceditçiler Kader Meselesinde insanın hürriyetini savunmaktadırlar.¹⁸⁵ Kendi başarısızlıklarımıza bahane arayıp kaza ve kaderin arkasına sığınmak yerine hatalarımızla yüzleşmemiz, onları düzeltmemiz lazımdı.

Musa Cârullah'ın tasavuffa eğilimi olsa da, ruhbanlar, şefkat ve merhamet hizmetçileri olmaktan çıkıp, tembellik dervişi veya kendi kendilerine azap eden, gereksiz yere zahmet sokan bir anlayışın sahibi oldular deyip o tür hayat tarzını eleştirmektedir.¹⁸⁶ Amel bizim cahil dervişlerimizin yaptığı gibi, ahval-i âlemden gaflet içinde yalnız secde üzerinde oturmak değildir. Eski milletler tapınak bekçileri elinde, Yahudi ve Hıristiyanlar ahbar ve ruhban kahrı altında Ehl-i İslam ise bir takım kıssalar, gümrah sofiler ve cahil müftülerin tehdidi altında akıl nurundan nasipsiz bırakılmışlardır demektedir.¹⁸⁷

“Bunun için olsa gerek, dervişler tarafından neşredilen hastalıklı tekke fikirleri, dünya hayatına daima lanet okuyan minber vaizleri, rahatı, saadeti yoklukta arayan zahid nazarları, her şeyde şeytan eseri gören Sufi felsefeleri; ehl-i İslam'ın tutkunlukla azap çeken akıllarına kalplerine tesir edebilir.”¹⁸⁸

Ona göre, hürriyet ve ihtiyarın hürriyeti, mahlûkatın ufaklarına, büyüklerine de arz kılınıp ta akıbet yalnız insanların şereflerine kalmış emanet-i ilahiyedir. Fakat kendi düşüncesini ve hayat tarzını başkalarına zorla kabul ettirmeye çalışanlar bu hürriyeti insanların ellerinden almaktadırlar. Bunları din adına yapmaları ise en büyük suçtur.

Musa Cârullah ameli tanımlarken, Müslümanların saadetleri için lazım olacak şer'i ve dini ilimleri hazırlamak, dünyada iken saadete ulaşmanın yollarını göstermek, Allah'ın Kitabı ve Resulünün sünnetinden toplum iradesi için adil kanunlar çıkarmak

¹⁸⁴ Musa Cârullah Bigiyev, *Cebir ve Kader...*, s. 3.

¹⁸⁵ Bkz. Mustafa Sabri, *Dini Mücedditler*, s. 115–161.

¹⁸⁶ Musa Cârullah Bigiyev, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 54.

¹⁸⁷ Musa Cârullah Bigiyev, *Edebiyat-ı Arabiyye...*, s. 7–8.

¹⁸⁸ Ahmet Kanlıdere, *Rusya Türklerinde Musa Cârullah (1875–1949)*, s. 60.

üzere azami gayret sarf etmek demektir. Yoksa ibadet iddiasıyla tembelhanede mahpus kalmak amel değildir.

Ona göre, İslam âleminde ister siyasilerden olsun ister ehl-i ilim ve maariflerin olsun, fevkalade büyük insanlar çıkmıştır. Lakin biz bu adamların tarihçe-i hayatlarını okuduğumuz zaman, birinciler; gözümüze fesat sefahatten başka bir şey bilmeyen zalim, ikincilerde de, bütün hayatını ruhbanlıkla geçiren rahip gibi görünür. Bunun sebebiyle iki büyük hastalığa yakalanırız:

Birincisi: Dinimiz diyanetimiz, gereği fesat ve zulümden korkan kalbimiz, siyasetten ve siyaset ilminden nefret eder. Derken esaret altında mazlum olmayı istiklal içinde yaşamaya tercih eder, zilleti kalben lezzet sayarız.

İkincisi: Tabiatımız gereği ilim ve maarife rağbet eden akıllarımız, selef ulemasına benzemek için ruhbanlığı iltizam eder. Rahiplik köşesinde akıl ruhu söner. Böyle kimselerin gözü tabiatın güzellikleri karşısında kör olur.¹⁸⁹

Kadir insanların ihtiyarları her vakit, her hususta hür kalır. Esbap silsilelerinde mevcut esbabın hiçbir ihtiyarı icap edemez. Belki ihtiyar kılınacak amelleri, hareketleri icap eder. İlim sahibi imamların, sufilerin: “Allah’ın ezeldaki ilmi, maluma tabidir” sözlerinin manası budur. Kaderin sırrı da budur. Kader akidesine cebir tevehhüm etmek büyük hatadır.¹⁹⁰

İrade sahibi olmak, Allah’ın (c.c) insanoğluna bahşettiği üstün bir özelliktir. Bu, baskı altında kalmadan bir şeyi seçme yetisine sahip olmaktır. Belki de insanoğluna emanetin verilmiş gerekçesi de budur. Onlar kendilerine verilen akıl sayesinde ve kendilerini kuşatan fitri yapı, çevre ve şartların da desteğiyle bilgi ve beceri itibarıyla sıfır noktada yaratılmış olmalı yani “hiçbir şey bilmez”¹⁹¹ özelliklerini bertaraf edeceklerdir. Böylece kendilerini hayata hazırlayacaklardır. Kendilerini bekleyen ancak böylesi olanaklarla doğru bir şekilde keşfedilmeyecekler. Kühüne esaslıca vakıf olmayacaklarını akıbetlerinde yana ise “kitap” ile muttali olacaklardır.¹⁹²

¹⁸⁹ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 4–6.

¹⁹⁰ Musa Cârullah Bigiyev, *Cebir ve Kader...*, s. 16.

¹⁹¹ Nahl, 16/78.

¹⁹² Mustafa Akman, *a.g.e.*, s. 136.

8. İnsan Hürriyeti ve Kader

Peki, insan hür ise kader var mıdır? Eğer varsa bu kader anlayışında Allah'ın rolü nedir? Aslında bir hürriyet savaşı olan Musa Cârullah hiçbir zaman kaderi inkâr etmemiştir. Yaşadığı çalkantılı dönem ve İslam dünyasının çok geride kalması onu mutlak hürriyetçi olarak ortaya çıkarsa da, kendisi bu konuda bakın ne diyor: “Ben de hürriyet aşığıyım, ben de ilim ve marifet isteklisiyim. Fakat Kur'an-ı Kerim, İslam ve Hz. Peygamber, benim nazarımda hürmet edilen ve kutsal sayılan şeylerin tümünden daha fazla muhterem, çok daha mukaddestir.”¹⁹³

Onun için, Musa Cârullah her ne kadar insan iradesini ve aklın hürriyetini savunsa da, daha önce de birkaç yerde belirttiğimiz gibi bunların sadece Allah'ın belirttiği sınırlar içerisinde kullanmasını istemektedir. Kelamcıların bu konuda herhangi bir sınır tanımadıklarını söyleyip, bundan dolayı onları eleştirmektedir.¹⁹⁴ “Her kim Allah'ın sınırlarını aşarsa, işte onlar, zalimlerin ta kendileridir.”¹⁹⁵

Aklın hürriyetini savunduğunu “Luzumiyat Tercümesinin” mukaddimesinde İslam beldelerini kaderinin şevkiyle dolaştığını bildirmektedir.¹⁹⁶ Her ne kadar insanı kudret sahibi olarak görse de insanın kemalleri, infialleri ve kuvvetleri, sınırlıdır demektedir.¹⁹⁷ “Allah, sizden yükü hafifletmek ister. İnsan, tabiatında zayıf olarak yaratılmıştır.”¹⁹⁸

Hidayetin de Allah'tan olduğunu şu şekilde ortaya koymaktadır: Bizi aydınlığa hidayet eden Allah'a hamdolsun. O bize hidayet vermezse biz hidayete ulaşamayız. Rahman ve Rahim olan Allah'ın adı ile başlıyorum. (Tekrar) Allah'a hamd; seçkin kulu Hz. Muhammed'e salât ve selam ederek başlıyorum.

“...Peygamberle birlikte ona iman eden müminlerin önleri ve yanları aydınlanmış olarak derler ki, Rabbimiz! Nurumuzu tamamla ve bizi bağışla, şüphe

¹⁹³ Musa Cârullah Bigiyev, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 85.

¹⁹⁴ Musa Cârullah Bigiyev, *Edebiyat-ı Arabiyye...*, s. 17.

¹⁹⁵ Bakara, 2/229.

¹⁹⁶ Ma'arrî, *a.g.e.*, s. 2.

¹⁹⁷ Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 61.

¹⁹⁸ En-Nisa, 4/27.

yoktur ki, sen her şeye kadirsin.”¹⁹⁹ “...Ümit ederim ki, Rabbim beni doğruya bundan daha yakın olana eriştirir.”²⁰⁰

Allah bana yeter ve O ne güzel vekildir.

Ne güzel Mevla ne güzel yardımcıdır.

“O bir şey yaratmak istediği zaman onun yaptığı “ol” demekten ibarettir, hemen olu verir.”²⁰¹ “Bizim buyruğumuz, bir anlık bakış gibi, bir tek sözden başka bir şey değildir.”²⁰²

Yani Musa Cârullah insana hürriyetini tanıırken her şeyin sahibi olan Rabbimizin istediği dışında bir şey yapabilmesini asla kabul etmemektedir. Ancak Allah istediği için ve Allah’ın istediği surece insan hür olabilmektedir. Yoksa her şey Allah’ın emri altındadır.

Tabi Kanunlar Allah’ın emrine ve hükmüne bağlıdır. Onlar için de tıpkı canlılar gibi hem hayat hem de ölüm vardır. Hayatı da ölümü de veren Allah’tır.²⁰³

Kitap ve sünnet nasslarının birbirine uygunluğunu anlatırken Musa Cârullah:

“Bunları söylerken kalbimde ve zihnimde hiçbir şüphe duymuyorum. Bütün bunları mücerret imanla yahut kalbimi boş bulup yerleşen dini endişe ile söylemiyorum. Bilakis Allah’ın hidayeti sayesinde ilim ve hikmet ile ilgili kitapların bereketi ile kalbimde yer eden bilgilere dayanarak söylüyorum.

“Allah bize doğru yolu göstermezse biz hidayeti bulamayız. Şahidimiz Allah’tır dilediğini aydınlık yoluna iletir.”²⁰⁴

“Bizim tek duamız; “Allah’ım seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz.” demektir.

“Tahiyyemiz selamdır. Son duamız ise hâmd âlemlerlerin Rabbi olan Allah’a mahsustur”²⁰⁵ derken kaderin var olduğunu ve her şeyin Allah’ın dilemesine bağlı olduğunu söylemektedir.²⁰⁶ Buraya istinaden Cârullah’ın hidayet ve dalâletin hakkındaki görüşü klasik Ehl-i Sünnet görüşüdür diyebiliriz. Nitekim kaza ve kader konusunda klasik Ehl-i Sünnet tavrını nakleden Üsmendî (öl. 552/1157), hidayet ve

¹⁹⁹ Tahrîm, 66/8.

²⁰⁰ Kehf, 18/24.

²⁰¹ Yasin 36/83

²⁰² Kamer, 55/50.

²⁰³ Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu’s-Sünne*, s. 6.

²⁰⁴ Nur, 24/35.

²⁰⁵ Yunus, 10/10.

²⁰⁶ Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu’s-Sünne*, s. 27.

dalâletin de yaratma açısından Allah'a ait olduğunu vurgulayarak Mu'tezile'ye karşı çıkar.²⁰⁷

9. Tabiat Kanunları ve Kader

Ona göre, tabîî kanunlar Allah'ın emrine ve hükmüne bağlıdır. Onlar için de tıpkı canlılar gibi hem hayat hem de ölüm vardır. Hayatı da ölümü de veren Allah'tır. Mesela ateş havaya dönüştüğü zaman (istihale) ölür ve yakmaz “Ey ateş İbrahim için serinlik ve esinlik ol dedik.”²⁰⁸ ayetinde bildirildiği gibi su sıcakta ve soğukta buharlaştığı zaman nefes alan canlıları öldürücü ve boğucu vasfını kaybeder. Bu gibi şeylerde harikulade mucizeler yoktur. Bunların tamamı Allah için, bir bakış süratinde kolaylıkla meydana gelebilecek şeylerdir.²⁰⁹

Âlemde olan her şey, hiç şüphesiz yalnız Huda'nın hükmüyle, iradesiyle “Ol! der. Oda oluverir”²¹⁰ kaidesiyle vücuda gelir. Bu hakikati Kur'an'da bir değil, on değil binlerce ayet tasdik eder dedikten sonra Cârullah şu ayetleri sıralamaktadır:

“O, her şeyi pekiyi bilendir.”²¹¹

“Oysa gecede, gündüzde barınan her şey O'nundur. İşiten ve bilen ancak O'dur.”²¹²

“Gaybın anahtarları O'nun yanındadır. Onları ancak O bilir. Karada ve denizde ne varsa yine O bilir. Bir yaprak düşmez ve yerin karanlıklarına bir tane gitmez ki, O bilmesin. Yaş ve kuru hiçbir şey yoktur ki, o her şeyi açıklayan kitapta bulunmasın.”²¹³

“Rabbinden ne yerde, ne gökte zerre kadar; ondan ne küçük, ne de büyük hiçbir şey kaçmaz. Bunların hepsi apaçık bir Kitaptadır.”²¹⁴

“İlkin kulaklarınızın, gözlerinizin ve derilerinizin aleyhinize şahitlik edeceğinden sakınmazdınız, fakat Allah'ın yaptıklarınızdan birçoğunu bilmeyeceğini

²⁰⁷ M. Sait Özervarlı, *Alâeddin el-Üsmendî ve Lübâbü'l Kelâm Adlı Eseri*, İsam Yay., İstanbul 2005, s. 46.

²⁰⁸ Enbiya, 21/69.

²⁰⁹ Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu's-Sünne*, s. 4–6.

²¹⁰ Yasin, 36/82.

²¹¹ Bakara, 2/29.

²¹² En'am, 6/13.

²¹³ En'am, 6/59.

²¹⁴ Yunus, 10/61.

zannetmişiniz.”, “İşte Rabbinize beslediğiniz o zannınız, sizi helaka sürükledi de hüsrana düşenlerden oldunuz.”²¹⁵

“O’nun bilgisi olmaksızın ne meyvelerden biri tomurcuklarından çıkar, ne bir dişi gebe kalır ne de doğurur.”²¹⁶ Gibi ayetler her sürede vardır demektir.²¹⁷

Buradan Musa Cârullah’ın kader tasavvuru özellikle Mâturîdîye mezhebini kader anlayışıyla örtüşmektedir desek yanlış sayılmayacağı kanaatindeyiz. Çünkü o kadere inanmakla beraber insanın yapıp etmelerinde hür olduğunu ve kaderin aslında herhangi bir zamana bağlı olmayan Allah’ın, insanın yaptıklarını ve yapacaklarını ezeli ilminde bilmesinden ibaret olduğuna inandığını söyleyebiliriz.

10. Allah’ın İlmi ve Bedâ’ Anlayışı

Şii guruplarının kabul ettikleri bedâ’, lügatte, zahir olmak, ortaya çıkmak manasına gelir. Terim olarak ise, Allah Teâlanın bildiği bir şeyin sonradan aksinin ortaya çıkması demektir. Yani Cenabı Hak bir hadisenin nasıl vuku bulacağını önceden haber verir, fakat sonra o hadise tam aksi bir şekilde vuku bulur. Böylece Allah’a, önceden bildiğinin aksi zuhur eder veya Allah, önceden bildiğinin, murat ettiğinin ve emrettiğinin aksini bilmiş, murat etmiş olur.²¹⁸ Bedâ’ inancı, İmâmiyye’de, Ca’fer es-Sâdık’ın (v. 148/765) oğlu İsmail yüzünden çıkmıştır. Rivayete göre es-Sâdık, önce oğlu İsmail’in imâmetinden söz etmiştir. Ancak onun, daha kendi sağlığında ölmesi üzerine, “Allah oğlum hakkında izhâr ettiğini hiçbir şeyde izhâr etmemiştir” demesi, bedâ’ inancının esasını teşkil etmiştir. İmâmiyye’ye göre, “Allah, dilediğini bozar, dilediğine de isbât eder”²¹⁹ buyurmaktadır. Böylece Allah, “maslahata uygun tarzda izhâr” ettiği şeyi, sonra imha edip ayrı bir tarzda izhâr edebilir. Ayrıca bedâ’, Hz. Peygamber’in şerîatıyla diğer şerîatların neshedilmesine, hatta ona vahyedilen bazı hükümlerin sonradan neshedilmesine benzer.²²⁰ Bedâ’ inancının konumuzla alakası şu yöndendir ki, eğer Allah’ın ilminde değişiklik oluyorsa önceden belirlenmiş ve değişme ihtimali bulunmayan bir kaderin olmaması gerekmektedir. Fakat Allah’ın ilminde

²¹⁵ Fussilet, 41/22–23.

²¹⁶ Fussilet, 41/47.

²¹⁷ Ma’arrî, *a.g.e.*, s. 50.

²¹⁸ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, Damla Yay., İstanbul 1981, s. 201.

²¹⁹ Ra’d, 13/39.

²²⁰ Ethem Rûhi Fırlı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İzmir İlâhiyat Vakfı Yay., İzmir 2004, s. 160.

değişikleri asla kabul etmeyen Musa Cârullah, insanın hür iradesini de Allah'ın ilmi içerisinde olduğunu şu şekilde izah etmektedir:

Allah her şeyi bütün hatlarıyla ve teferruatlı olarak, yaratmadan ve yaratmasından sonra aynı şekilde kendi ezeli ilmiyle bildiği için Allah'ın hakkında bedâ' ve gaflet gibi durumlar imkânsızdır ve saçmalaktır. Allaha bedâ'yı ithaf etmek saçmalaktır. Bedâ'nın oluşumunu ne Allah, ne de ilmi için geçerlidir, imkânsızdır. Allah (c.c) her şeyi, her zaman bilgisiyle ihata eder ve bu ilmi hiçbir zaman sarsılmaz. Mevcut olan her şey Allah'ın sebeplerine, ilmine ve kudretine dayanmaktadır.²²¹ İnsanın bilgisinin her yönden cüzî ve sınırlı olduğunu ifade ettik. Allah'ın ilmi ise, her yönüyle küllidir, mutlaktır, hiçbir şeye bağlı değildir; Onun bilgisi fiili bir bilgidir. Allah'ın ilmi cüzî olmaktan yücedir. O her şeyi bilir.

Kur'an'ın, Allah'ın ilm-i ezelisinde olduğunu savunan Cârullah'a göre, kelâm Allah'ın zatı sıfatlarından ve Onun kelâmı, gaybî ve ezelidir. Yine Allah'ın kelâmı olan Kur'an, Allah'ın her şeyi kuşatan kadim ilminde var olan bir kelâmdır. Dolayısıyla da Kur'an, tıpkı Allah'ın ilmi gibi, mahlûk değildir. Kaldı ki kelâmın Allah'a nispeti, bizim kelimamızın bize nispetinden daha doğrudur. Çünkü bizim kelimamızın gerçekleşebilmesi için bir takım araçlara ihtiyaç vardır. Bu araçlar olmaksızın bizim kelimamızın oluşamaz. Hâlbuki durum, Allah'ın Kelâmı için böyle değildir. Onun bir takım vasıtalara ihtiyacı yoktur. İşte bu nedenle de kelâmın Allah'a nispeti daha doğrudur.²²²

Kur'an-ı Kerim; ezeliyet ve ebediyeti, külliyatı ve cüz'iyatı, ilmi ile ihata eden Allah'n kelâmı; Hadisler ise O'nun en büyük talebesi Hz. Peygamber'in sözleridir²²³ derken Allah'ı her türlü eksiklikten tenzih etmektedir.

11. Allah'ın İlmi ve Cüziyyât

“...O gaybı bilendir. Göklerde ve yerde zerre miktarı hiçbir şey O'nda gizli kalmaz. Bundan daha küçük ve daha büyüğü de şüphesiz, apaçık kitapta yazılıdır.”²²⁴

²²¹ Musa Cârullah Bigiyev, *el-Veşi'a...*, s. 100–101.

²²² Ahmet İşleyen, *a.g.e.*, s. 7.

²²³ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 69.

²²⁴ Sebe', 34/3.

Bu konu ilk bakışta basit bir konu gibi görülür. Ancak nice akılları yormuş, nice büyük ilim adamlarını yanılığa düşürmüştür. Hatta felsefe ve hikmetin direği sayılan nice ilim adamları Allah'ın cüziyat bilgisini inkâr etmekle itham olunmuşlardır. “İhya” yazarı, fatihlerin öncüsü, süfilerin talebesi, büyük müçtehid imamı Gazali (öl. 505/1111) de bu yanılığdan kurtulamamıştır. Zira Gazali birçok konuda filozofları tekfir etmiştir. Allah'ın cüziyat bilgisini inkâr etmek bu konulardandır. Hâlbuki bu apaçık bir yanılığdır. Zira Allah cüziyatı bilmeseydi her hangi bir şey bilmesi asla mümkün olmazdı. Çünkü insanın bilgisi, Allah'ın ilminin küçük bir parçası ve gölgesidir. Hiçbir hâkim ve filozof Allah'ın cüziyatı bildiğini inkâr etmemiştir. Onların inkâr ettikleri şey Allah'ın bilgisinin cüzî oluşudur. Sadece bu konuda değil, diğer konularda da, Gazali'nin filozofları tekfir etmesi bir yanılığdan ibarettir.

İnsanın bilgisi cüzî ve sınırlı olduğu gibi, insana verilen diğer bütün kuvvetler de cüzî ve sınırlıdır. İnsan bütün yönleriyle “zayıf yaratılmıştır”²²⁵ insanın iradesi, kudreti, bütün özellikleri, bütün duyguları cüzî ve sınırlıdır. “Sizler ancak Rabbinizin dilemesi (bir şey dilemenize izin vermesi) sayesinde o şeyi dileyebilirsiniz...”²²⁶ “Nimet olarak size ulaşan her şey Allah'tandır.”²²⁷ Hiçbir şey insanın kendisinden değildir. Allah vermedikçe, onun lisanı olmadıkça, hiçbir zaman insanın mutlak iradesi olmaz ve her isteği yerine gelmez.²²⁸

Bütün Ehl-i İslâm ittifak etmişlerdir ki ilm-i Hudâ, İrade-i Hudâ, Kudret-i Hudâ, nihâyet-i Kemâldedir. Yani İlm-i Hudâ her bir şeyi, cüz'iyatı külliyyatı tamamen ihata eder. İrade-i Hudâ'da tereddüt, tehir, infisah gibi şeyler olmaz. Hilaf-ı irade hiçbir şey vücuda gelmez; Murad-ı İrade'den ebeden tehalüf etmez. Kudret-i Hudâ Kudret-i Kâhiredir ki her bir şeye nüfûz ve galebe eder...

Her bir şey Hudâ'dan ilmiyle, iradesiyle, ihtiyarıyla sadır olur. İrade ve ihtiyar ile sadır olmuş şey hiçbir vakit vacip olmaz²²⁹ diyen Musa Cârullah'a göre hiçbir şey: 1-Allah'ın kazası; 2-Allah'ın kaderi; 3-Allah'ın iradesi; 4-Allah'ın meşiyeti; 5-Allah'ın yazması; 6-Eceli ve Allah tarafından belirlenmiş vakti; 7-ve Allah'ın izni olmadan

²²⁵ Nisa, 4/28.

²²⁶ İnsan, 76/30.

²²⁷ Nahl, 16/53.

²²⁸ Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu's-Sünne*, s. 90-91.

²²⁹ Ma'arrî, *a.g.e.*, s. 46.

meydana gelmez. Ve her şeyin önünde Allah'ın ilmi vardır. Onun için bedâ imkânsızdır, çünkü Allah'ın bilmediği hiçbir şey yoktur.²³⁰ Tabi burada aktardıklarımız daha önce insan hürriyeti hakkında verdiğimiz bilgilerle sanki tezat içinde gözükmektedir. Bir insanın aynı konu hakkında bu kadar birbirine ters açıklamaları nasıl yapabilir diye sorarsanız. Şunu diyebilirdik ki ilk bakışta zaten öyle bir izlenim var. Sanki Musa Cârullah'ın Şia'nın kabul ettiği bedâ, yani Allah'ın fikir değiştirmesi fikrini yanlış bulduğu için her şeyin Allah'ın mutlak bilgisi ve iradesi tesirinde cereyan ettiğini ve asla değişmeyeceğini söylüyor, yukarıda ise geri kalmamızın sebebi olarak gördüğü kader anlayışını değiştirmek için farklı şeyleri yani işine ne gelirse onları söylemektedir. Ki öyle eleştirilere de maruz kalmıştır mesela Şiiler arasında Musa Cârullah'ın onlara yönelttiği sorular büyük yankılara sebep olmuş. Şii âlimler bunları cevaplandırmaya çalışmışlardır. Bunlardan biri olan Seyid Abdülhüseyin Şerefüddîn el Mevsuvî, Cârullah'ın yaptıklarını temelsiz saldırı olarak görmekte, onu yalancılıkla itham etmektedir.²³¹ Buralardan sanki Cârullah'ın birbirine zıt fikirleri savunduğu ortaya çıkmaktadır. Öyle olsaydı bile bunu yaşadığı karmaşık dönemin ve heyecanların tesirinde farklı zamanlar ve mekânlarda söylediğini ya da bunlara istinaden fikir değiştirdiğini söyleyebilirdik Fakat durum bundan ibaret değildir. Bunun yanında eserlerin muhtevasına ve basıldığı tarihlere baktığımızda Musa Cârullah'ın hayat tecrübesinin artmasıyla tamamen hürriyetçi bir anlayıştan kaderci anlayışa geçmesi de söz konusu değildir.

12. Kader ve Rızık

Mesela kader konusuyla yakından alakalı olan Rızık konusunda Musa Cârullah ta kelamcılarının ittifakla kabul ettikleri gibi, yeryüzünde yaşayan bütün hayvanları ve insanların rızıklarını temin eden Allah'tır, demektedir. Kaynağı açısından haram ya da harama karışmış olan şeylerin rızık olup olmamasından gelen büyük probleme bakışı uzlaştırıcı bir nitelik taşımaktadır. Nitekim Cârullah'a göre Ehl-i sünnet'in "ister helal, ister haram olsun, o rızıktır. Çünkü rızık insan ve hayvanın yediği gıdadan ibarettir."

²³⁰ Bkz. Musa Cârullah Bigiyev, *el-Veşi'a...*, s. 101.

²³¹ Seyyid Abdülhüseyin Şerafutdin el Mevsuvî, *Ecvibatu Mesaili Cârullah (Otveti na Voprosi Carulli)*, (trc. Adigamov Ramil Kamiloviç), İman Yay., Kazan 2006, s. 3-4.

Görüşünün ontolojik açıdan, Mutezile'nin haram rızık değildir görüşünün ise ahlaki açıdan doğru olduğunu belirtmektedir.²³²

Musa Cârullah'ın, "Fakirlik ve Zenginlik" konusundaki düşüncelerinde de, kaderi nasıl algıladığına ışık tutmaktadırlar. Ona göre, "Fakirlik övüncüdür, onunla iftihar ediyorum"²³³ hadisi her ne kadar mevzu ise de, anlam yönünden Kur'an-ı Kerim ayetleri ve tabiatı hükmüyle desteklenmiştir.

Yaratıcıya ihtiyaç anlamında fakirlik, her insan, hatta her varlık için söz konusudur. Her kul, yaratıcısına muhtaçtır. Kul, saygı duyma ve yüceltme duygusuyla yaratıcıya ilah ve rab olduğunu itiraf ederse, kendisini fakirliği ve kulluğuyla övünüyor demektir. Bu bakış açısıyla hadis mevzu olsa da, anlamı itibarıyla doğrudur.

Kur'an-ı Kerim Fatır suresinde: "Ey insanlar! Siz Allah'a muhtaçsınız; Allah ise hiçbir şeye muhtaç değildir ve övülmeye layık olandır."²³⁴ Kasas Suresinde ise kendisine Tevrat'ın gönderildiği Hz. Musa'nın (a.s.) ağzından, "...Rabbim! Doğrusu, bana indireceğin hayra muhtacım."²³⁵ ayet-i kerimesi nazil olmuştur. Birinci ayette, insanın, Allah'ın Zatına; ikinci ayette ise yemek ve su gibi ihsanlara muhtaç olduğu bildirilmiştir.

Yahudi cahillerin, "...Allah fakir, biz zenginiz."²³⁶ sözüyle haksız yere büyüklük taslamışlarken, insafı akıllı, "Fakirlik övüncümdür"²³⁷ sözüyle iftihar edebilir. Hz. Peygamber'in böyle ifadeyi kullanmamış olma ihtimali bulunmakla birlikte, lisan-ı hâliyle bu sözü söylemiş olması mümkündür.

Hız. Peygamber tarafından mı yoksa tasavvufçular tarafından mı söylemiş olduğu bilinmemekle beraber, "Fakirlik övüncümdür."²³⁸ sözü, doğru bir sözdür. Bu ifade, muhtemelen ilahlıkla kulluğun nispetlerini açıklama amacıyla söylenmiştir.

İnsanın yaratıcısına olan ihtiyacı anlamında fakirlik, "İslam'ın rüknü" olan zenginliğe aykırı değildir. Burada, fakirlikten, "evi barkı olmayan, aç, çıplak, çaresiz ve

²³² Abdilaziz Kalberdiyev, *a.g.e.*, s. 43–44.

²³³ Alliyu'l-Kâri, *el-Esraru'l-Merfû'â*, Dâru'l-Emâne, Beyrut 1391/1971, s. 166, Hadis No: 463; İsmail b. Muhammed el-Aclunî, *Keşfu'l-Hafa ve Müzili'l-İlbas 'Amme's-Tehere Mine'l-Ahadisi ala Elsineti'n-Nas*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1351–1352, c. II, s. 87.

²³⁴ Fatır, 35/15.

²³⁵ Kasas, 28/24.

²³⁶ Âli İmrân, 3/181.

²³⁷ İsmail b. Muhammed el-Aclunî, *Keşfu'l-Hafa...*, c. II, s. 87.

²³⁸ İsmail b. Muhammed el-Aclunî, *a.g.e.*, c. II, s. 87, Hadis No: 1835.

miskin” anlamı anlaşılıyorsa, günah hadiste değil, fakirliği bu anlamda anlayan kafa ve zihniyette aranmalıdır.

İkinci hadis ise “Fakirlik neredeyse küfür olacaktı”²³⁹ hadisi, sened yönüyle zayıf, mana itibariyle de batıldır. Fakirlik hiçbir manasıyla küfür olamaz; yaratıcısına ihtiyaç anlamıyla fakirlik, insanlık âleminde sosyal münasebetlerin düzenli olması için ilâhi hikmet gereği konulmuş ilahi bir kanundur.

Mutlak anlamda cömert olan Allah’ın ezeli yardımı ve üstün kudretiyle meşru kılınmış içtimaî hâllerin biri hakkında, “Fakirlik nerdeyse küfür olacaktı.”²⁴⁰ gibi bir söz, Hz. Peygamberin dilinden sâdır olamaz. Bu hadis sahih değildir.²⁴¹ Bu sözün Arapçasında da hatanın bulunması, hadis olmadığını teyit etmektedir.

İnsanlık âlemi, babamız Hz. Âdem’den bugüne kadar hiçbir zaman kendisini ilgilendiren küçük büyük zorluklar ve güçlüklerden uzak kalmamıştır. Bundan sonra da kıyamete kadar hiçbir vakit küçük büyük facia, bela ve musibetlerden kurtulamayacaktır.

Facia dakikalarında, hasret saatlerinde, kaygı günlerinde, zahmet senelerinde insanların kalplerine biraz teselli, biraz rahatlık ve huzur gelebiliyorsa, bu yalnız din ve iman sayesinde gerçekleşmektedir. Binaenaleyh fakirliği tekfir etmek, böyle kusurlarda fayda getirmez. Bütün insanlara rahmet olan bir din, hiçbir vakit fakirliği tekfir etmez; bilakis insanları, dünya meşakkatlerine, hayat facialarına ve çalışma zorluklarına karşı terbiye ederek, güçlerine tahammül, gönüllerine sabır ve sebat, akıllarına da ümit ve arzu ruhu yerleştirir.

Bu iki hadis hakkındaki Musa Cârullah’ın yorumlarını kader anlayışına binayen yorumlayıp değerlendirmeye çalışırsak, ortaya şu sonuç çıkmaktadır: Musa Cârullah’ın “fakirlik ve zenginlik” konusundaki yorumlarını üçe bölebiliriz. Birinci kısmında insanın Allah’a her yönden muhtaç olduğunu yani fakir olduğunu açıklıyor. Biz buradan Musa Cârullah’ın anlayışında insanın tamamen hür olmadığına ve tek mutlak İrade sahibi Allah’a her açıdan muhtaç ve bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

²³⁹ Beyhakî, *Şu’âbu’l-İmân*, Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye, Beyrut 1410/1992, c. IX, s. 13, Hadis No:6188; İbnu’l Cevzî , *el-‘İlelu’l-Mutenâhiye adlı eserinde* (Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye, y.y., 1403/1983, II/ 805) söz konusu hadisin sahih olmadığını belirtmiştir.

²⁴⁰ İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*, Akçağ Yayınları, Ankara 1988, c. 6, s. 487.

²⁴¹ Bkz. İbnu’l Cevzî , *a.g.e.*, II/805.

İkinci kısmında fakirliği insanlık âleminde sosyal münasebetlerin düzenli olması için ilahi hikmet gereği konulmuş ilahi bir kanun ve Allah'ın, ezeli yardım ve üstün kudretiyle meşru kılınmış ictimai hâl olarak nitelendiren Musa Cârullah'ın kaderci anlayışa meyli olduğunu tespit edebiliriz. Nitekim insanlık âlemi bugüne kadar zorluklardan uzak kalmamıştır derken insanlığın bazı konularda ne kadar aciz olduğunu velhasıl bundan sonra da kıyamete kadar musibetlerden kurtulmayacaktır derken insanlığın kaderini belirtmektedir. Özellikle, dinin insanları dünya meşakkatlerine karşı terbiye ederek tahammül gücünü kazandırdığını anlattığı bölüm, Kelâm kitaplarımızda geçen “Kader’e imanın faydaları” bölümünü ne kadar da çok anımsattırmaktadır.

Fakat bunun yanında diyor ki: fakirlikten, “evi-barkı olmayan, aç, çıplak, çaresiz ve miskin” anlamı anlaşılıyorsa, günah hadiste değil, fakirliği bu anlamda anlayan kafa ve zihniyette aranmalıdır.

Musa Cârullah, doğru insan modelini şöyle açıklamaktadır: Ben şaşırıyorum: “Fakirlik Küfürdür.” sözü, nasıl nebevi hikmet olabilir? İctimai hayatta, çoğunluğun nasibi olan fakirliği, Şâri’-i Hâk’im nasıl tekfir eder?

Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Dünya zorluklarına ve fakirliğin ağırlıklarına her halükarda tahammül et! Zilletten her vakit kaçın! Bütün güç ve kudretinle çalış ve gayret et. Fakirlik ayıp değildir. Bugün fakir isen, çalışan sayesinde yarın zenginlik ve rızık sahibi olabilirsin. İnsanın saadeti yalnızca zenginlikle değil, gönül rahatlığında ve izzetli (şerefli) olmaktadır. Zorlukların hiçbirinde korkma! Hemen çalış! Açgözlülük zilletlerine hiçbir zaman düşme! Kuvvetin varken dilencilik yapmak haramdır. Çalış, bugün elindeki az ile kanaat et, rahatsızlık duyma. Fakat daha fazla kendinden ümit kesme! Hemen çalışma ve gayret etme yoluna git!” Şayet her güzel nebevi hikmet olabilirse, işte bunlar Şâri’-i Hâkim’in diliyle söylenmiş hikmetlerin tercümeleridir.

Görüldüğü kadar Cârullah her ne kadar insanların dünya zorluklarından kurtulamayacaklarını söylüyorsa da, bunların karşısında pes edip, boyun eğmeye tamamen karşıdır. İnsan bugün ne kadar fakir ise de, yarın zengin olabilme olasılığı her zaman vardır. Musa Cârullah, insanın fakirliği ya da başka bir musibet karşısında boyun

eğmesine asla razı değildir. Bunlara karşı mücadeleyi ve çalışmayı tavsiye etmektedir. İnsanlar rızklarını aramalı, kendi menfaatleri için çalışmalılar.²⁴²

13. Ebu Leheb ve Teklif mâ lâ Yutâk

Teklif mâ lâ Yutâk-kulu güç yetirilemeyecek şeyle yükümlü tutmak manasına gelmektedir. Misal olarak Allah Teâla'nın, hiç fenalık yapmadan ömrünü ibadetle geçiren itaatkâr kula azab etmesinin caiz olup olmadığını ele alalım. Eş'ariler'e göre böyle bir şey aklen caizdir. Çünkü Allah her şeyin yaratıcısı, tek maliki ve sahibidir. O, mülkünde dilediği gibi tasarruf eder. Fakat itaat eden kula azab etmesi dinen caiz değildir.²⁴³ Mâtüridilere göre ise, dinde insanlar, güç yetiremeyeceği şeyle asla sorumlu tutulmazlar. Çünkü insanları güç yetiremeyeceği ibadet ve taatlerle veya yapamadığı şeylere karşılık daha ağırla cezalandırmak, dinin sorumluluk mantığına aykırıdır.²⁴⁴

Tartışılan bir mevzu olan Ebu Leheb'in durumu da, nitekim kader konusuyla alakalı sayılmaktadır. Zira Tebbet suresinde geçen "Alevli ateşe girecek, kavrulacaktır."²⁴⁵ ayeti sanki Ebu Leheb'in kaderini belirtmiş ve ona başka seçenek bırakmamıştır. Bakınız Musa Cârullah bu konuyla alakalı neler söylüyor:

"Edeb ve terbiye dairelerinden çıkıp, dış cesaretlerde bulunmalarına şaşarım; zira Şari'i Kerim zalim değil ise, sefih değil ise "Teklif bimâ la yutak", "teklif bilmuhal" emirlerini çıkarmış olduğu nasıl düşünülebilir?

Tahakkuku ve husülü mümkün olmayan şeyleri istemek delilik değil midir? Kudreti dairesine dâhil olmayan fiilleri kuldan istemek, zülüm değil midir?

Ebu Leheb'in belki de umum insanların imanları veya küfürleri kendilerinin elindedir. Kendilerinin ihtiyarlarıyla birlikte küfrü seçen insanları imanla teklif etmek, teklif bi'l-muhal olmaz, hidayete davettir. "Alevli ateşe girecek, kavrulacaktır."²⁴⁶ ayetindeki tehdit, diğer insanlar hakkında gelmiş tehdit gibidir. İmanla teklifi burada "teklif bi'l-muhal" kılacak bir özellik yoktur.

²⁴² Musa Cârullah Bigiyev, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 20–23.

²⁴³ Ahmet Saim Kılavuz, *a.g.e.*, s. 210.

²⁴⁴ Sönmez Kutlu, Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî, *İmam Maturidî ve Maturidilik*, s. 48.

²⁴⁵ Tebbet, 111/3.

²⁴⁶ Tebbet, 111/3.

Bizim itikadımıza göre Şari', hakîmdir. Muhal şeyleri istemez. Rahimdir, insanın kudretine, nispetle ağır işleri teklif etmez. Kerîmdir, zararı olan faydası olmayan işleri, fiilleri yükletmez. Beşer takati üstü amelleri teklif etmek zülumdür ve faydası yok olan işleri ilzam etmek abestir.²⁴⁷ Cârullah'ın bu konudaki görüşü İmam-ı Mâtürîdî'nin görüşüne yakındır, çünkü İmam-ı Mâtürîdî bu hitabı tehdit olarak görmese de, Alah'ın kaderi olarak gerçekleştiğini değil de, Allah'ın bilgisi sayesinde olduğunu belirtmiştir.²⁴⁸

14. Allah'ın İradesi ve Kulun İradesi

Peki, Musa Cârullah insanın hür iradesi yanında Allah'ın iradesini nasıl açıklıyor?

1. Asrımız, hürriyet asrıdır. Doğrusu, hürriyet oldukça güzeldir; yüzüne ve güzelliğine her insan âşık olur. Hürriyet oldukça zaruridir. Hürriyet, havasıyla sulanmadıkça, ruhun ve aklın yaşaması mümkün değildir. Düşünce alanlarının sınırı olmadığı gibi, aklın, kuvvet ve kudretin de sınırı yoktur.

2. Fakat varlık daireleri, daha sağlam ve fikir daireleriyle kıyaslanmayacak oranda geniştir. Sonu olmayan şu tabiatı, haddi ve hesabı olmayan bu âlemleri, Kendi iradesi, kudreti ve hikmetiyle yaratan yaratıcının, kudretinin, iradesinin ve dilediği gibi tasarrufta bulunmasının da sınırı yoktur.²⁴⁹

İnsanların hür ihtiyarları esbap silsilesinde en evvelki sebeptir. Ezeldeki takdiri ilahi, hür ihtiyarın eseridir. Layezalde vaki olacak hür ihtiyarın eseridir.²⁵⁰ Allah'ın kendi ezeli ilminde herhangi bir kulunun yapacağı hatasından dolayı, o kulun hayrına olacak şeyi engellemesi mümkündür. Ve o kul o hatayı işlediği anda, Allah, olmasından önce ezeli ilminde olan o şeyi yerine getirir. Yani kulun önündeki bir hayır kapısını kapatır.²⁵¹

²⁴⁷ Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 119.

²⁴⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilât'ül-Kur'ân'dan Tercümelere*, (trc. Bekir Topaloğlu), Acar Matbaacılık, İstanbul 2003, s. 86-87.

²⁴⁹ Musa Cârullah Bigiyev, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 66.

²⁵⁰ Musa Cârullah Bigiyev, *Cebir ve Kader...*, s. 16.

²⁵¹ Musa Cârullah Bigiyev, *el-Veşi'a...*, s. 103.

Lakin Allah'ın bilmesi, kulun iradesini etkilemez. Amellerinde, hareketlerinde her insan muhtardır, hürdür, kaderde cebir yoktur.²⁵²

“Hidayet, Allah'ın elindedir” inancı, hem güzel hem de doğru bir inançtır. İnsanın vazifesi, hakikat aramaktır. “Hakikati bulmak” insanın vazifesi değildir. Bilakis gayesidir. İnsan yalnız vazifesiyle teklif kılınır. Fakat gaye-i matlubesine erişmesi, Allah'ın kolaylık göstermesiyle olur. Biraz akıl ve öğrenip bulma yolunda ciddiyeti ve sebatlı olmak şartıyla büyük içtihat gibi kolaylık sebepleri bulunur ise öyle adam, gaye-i matlubesinin elbette vasıl olur.²⁵³

“Ve bizim uğrumuzda cihat edenleri, elbette, yollarımıza eriştireceğiz ve kuşkusuz Allah iyilik yapanlarla beraberdir.”²⁵⁴

Izdıraplı hayat hikâyesine sahip olan Musa Cârullah'ın kadere inanmaması zor bir durumdu. Hayatının büyük kısmını sürgünde geçiren Musa Cârullah'ın ölmeden arzuladığı tek bir şey vardı, o da ailesine kavuşmak eşiyle helalleşmekti. Fakat maalesef doğduğu yerlere gidip bunları yapmak kaderinde yokmuş.²⁵⁵

“Kur'an-ı Kerim'in Ayet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hatun” kitabını eşi Esmâ Aliye Hanımefendi'ye ithaf ederken bu acı durumu şöyle dile getirmektedir: “Ömrünüzün son yıllarında bütün kızlarımı, oğullarımı ve hürmetli, merhametli analarını sürgün ve zindanların şiddetli ve zilletli azapları içinde bıraktım. Benim günahım yoktu, kaderin bir cilvesi oldu. Affetmezsen hakkın var; lakin müsaade et, mübarek ayaklarını günahkâr yüzümle öpeyim.”

Evet, Musa Cârullah kadere inanıyordu, fakat İslam ümmetinin kaderi bulunduğu durum değildi, çünkü o seçilmiş bir toplumdur.

“Sonra kitabı kullarımız arasından seçtiklerimize miras bıraktık...”²⁵⁶ ayetinin yorumu da konumuzla alakalı olup, çok ilginçtir. Musa Cârullah'a göre Allah bu ayette kitabı miras bırakacak kullarını, başkasının değil, kendisinin seçtiğini ifade etmektedir. Başka ümmetler seçilmediklerinden, kitaplarından sapmışlardır. Allah'ın, seçme işini

²⁵² Musa Cârullah Bigiyev, *Cebir ve Kader...*, s. 16.

²⁵³ Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 34.

²⁵⁴ El-Ankebut, 29/29.

²⁵⁵ Bkz. Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, s. XVIII.

²⁵⁶ Fatır, 35/32.

kendine isnad etmesi, her türlü azgınlık ve sapkınlık imkânını ortadan kaldırmaktadır.

257

Yukarıdaki ayette kulların arasından seçtiklerini ifade etmeden önce Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Allah kullarının her halinden haberdardır, görendir.”²⁵⁸

Bunun yanında, kader konusuyla birebir alakalı olan bahtı şu şekilde tarif etmektedir:

Baht insanları dünyada büyük derecelere nail eder, lâkin ahirette baht olmaz. Baht, sebep-i zahirle yahut insanın çalışmasıyla değil, belki tesadüfen yahut kaderin vehbi ile hâsıl olan fayda, mal, rütbe, saadet gibi şeylere ıtlak olunur.²⁵⁹ Yani öbür dünyada bahtın olmadığını fakat bu dünyada bahta ve kadere bağlı olarak insanlar arasında bazı farkların oluşabileceğini söylemektedir.

“...Allah dileseydi onlar savaşmazlardı. Lakin Allah dilediğini yapar...”²⁶⁰ ayetini yorumu da çok ilginçtir, ona göre yeryüzünde savaşa, ilahi hikmetinin bir tedbiri olarak zorunlu hallerde başvurabilir. Kıyamete kadar da bu böyle devam edecektir. Fakat İslam Peygamberi İslam’a davet yolunda asla kılıca tevessül etmemiştir.

İlahi hikmetin tedbir olarak kabul ettiği cihadı, gerek insanlığa kurtuluşu ve gerekse ilim, sanat ve edebiyatta yükselmesi için Allah’ın bütün âlemlere bir lütuf ve kerimidir.

Sonuç olarak şunları ekliyor:

“Bu bölümde anlattıklarımı Allah’ın beni aydınlatması (hidayeti) sayesinde zikrettim” der.²⁶¹ Yani yaptığı işleri tamamen kendisine nispet etmeyip, her işte Allah’ın yardımı olduğunu belirtmektedir.

Allah’ın, istisnasız her canlının perçeminden tutması hakkında Kur’an’da şöyle buyrulmuştur:

“(Hud dedi ki:) Ben, benimde rabbim, sizin de rabbiniz olan Allah’a dayandım. Hiçbir canlı yoktur ki, O, onun perçeminden tutmuş olmasın (onu dilediği gibi

²⁵⁷ Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu’s-Sünne*, s. 64.

²⁵⁸ Fatır, 35/31.

²⁵⁹ Ma’arrî, *a.g.e.*, s. 111.

²⁶⁰ Bakara, 2/253.

²⁶¹ Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu’s-Sünne*, s. 53- 54.

yönetmesin). Gerçekten rabbim doğru yol üzerindedir.(O adildir, yanında kimse zulme uğratılmaz).”²⁶²

Bu ayet-i kerimenin şumulüne, tüm insanların dâhil olduğuna şüphe yoktur diyen Cârullah. Her insanın perçemi, sırat-ı müstakim (doğru yol) üzerinde bulunan Mevlasının kudret elinde olduğuna göre her insan zaruri olarak sırat-ı müstakim üzerinde bulunur; yani inançta çocukluk devresinden olgunluk devresine geçerken her insan “doğru yol”dan gider. Bu yol, ilahi hikmet gereğince insanlar, üzerinde, doğal aşamalı (tabii-tedrici) bir şekilde ilerlemeleri için çizilmiştir. Dolayısıyla insanın, çocukluk çağı ile olgunluk çağı arasındaki inançlarından hiç birinden ötürü muaheze edilmemesi gerekir demektir.²⁶³

Yani buralarda Allah’ın her şeye hâkim olduğunu, onun izni ve haberi olmadan hiçbir şeyin gerçekleşmediğini daha önce insan hürriyetinin simgesi olarak saydığı akıl hakkında da:

Biz her hükmü Allah’a ve şeriata isnad ederiz. Tabiat, ilahi iradeye teslim olduğu gibi, akıl da Allah’ın emrine itaat eder demektir.²⁶⁴

İnsanın cüzi aklıyla anlayamadığı kader konusunda şunları söylemektedir:

“İnsanların çoğu yalınbaş fakir, bazıları ise elbiseler üstüne elbise giymiş emir iken, şu kış bize geldi. Bahtlı adam bir devletin idaresine, bir milletin nafakasına kifaye eder kadar mal sahibi olur. Diğer muhtaç olan adam bir lokma nandan (ekmekten) mahrum kalır.

Bazıların görüşlerine göre, insanlık âleminde rahmet-i Hüda’nın o kadar adaletsiz, uygunsuz paylaşırması bir sırrı kaderdir ki, akılları hayran âlemleri zındık eder. Böyle mizansız farklar yalnız dünyevi lezzetlerde olsa idi, bunlar bir şekilde anlaşılabilirdi. Lâkin öyle değil kemalât-ı nefsiyede derecât-ı uhreviyede farklaşma daha ziyadedir. Örnek olarak şunlar gösteriyor: Dünya’da her bir kemalden en mahrum, cismen, aklen en zayıf adam, öbür dünyada da cehennemden en alt tabakasında olabilir. Bunun yanında bu dünyada her kemale sahip, aklen, cismen kuvvetli bir padişah, Süleyman gibi, ahirete nebi olarak sefer eder.

²⁶² Hud, 11/56.

²⁶³ Musa Cârullah Bigiyev, *İnsanların Akide-i İlâhiyelerine Bir Nazar*, s. 7; Mustafa Sabri & Musa Cârullah Bigiyev, *İlahi Adalet*, s. 348.

²⁶⁴ Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu’s-Sünne*, s. 139.

Bunun gibi, âlem-i beşerde hallolunamaz, muammaların aslı kader meselesidir. Fikr-i beşer “Kader Meselesi”, ne Cebriye’nin esasları ile ne de Kaderiyye’nin işleri hal etmemiştir.

Bazı cahillerin Kur’an ayetlerinden şu muammayı halletmek için “Failin fevz-i saadeti üzüntüsüyle beraber, noksan yalnız kâbilde olur” demişler. Lâkin “kâbilin noksanı nedir?” düşünmemişler. Şüphe yok her bir şeyin vücudu da, kemali de, noksanı da, Hüda’dan olur. Hiç hatasız Kur’an ayetleri buna dalâlet eder.

Kur’an’da Zuhruf suresinde dört ayette (32–35)²⁶⁵ Dünya lezzetlerindeki farkların hikmetleri, kemâlat-ı akliye-i nefsiyeye nispetle dünya’nın lezzetleri vezinsiz, kıymetsiz bir şey olduğu açıklanıp insanlar kemalat-ı akliye-i nefsiyeden ibaret olan rahmet-i Hüdaya saadet-i ebediyeye davet olunmuştur.

Bu dünyada nizamın devamı için, şu ayetler hükmüyle, dünya lezzetlerinde adaletsiz farklılaşma lazım ise, kim bilir, ihtimali âlemde vücutta nizamın bekası için de nefsin lezzetlerinde, aklın kemalatına mizansız farklar lazımdır.

Burada selben ya icaben kesin söz söylemek, insanın mertebe-i ilmiyesine nispetle, tahminen, bilmek lazımdır hem kifayedir ki Hüda’nın fevz-i rahmeti adli, ilmi, kudreti, bizimkilerden “ziyade”dir. Bununla mesele hallolunmaz ise de, insanların akıllarında araz olan hayret düzelir.

İnsanı kader saklar, yalnız askerlere hücum eder ahmak olur ise de, bir şey isabet etmez.

“Eğer Allah size yardım ederse artık hiç kimse sizi yenemez.”²⁶⁶

“Kader isabet eder ise, insanı hiçbir çare kurtarmaz.”²⁶⁷

“Her nerede olsanız olun, ölüm size yetişir, göklere yükselmiş burçlarda da olsanız.”²⁶⁸

²⁶⁵ Zuhruf, 43/32–35: 32-“Rabbimin rahmetini onlar mı taksim ediyorlar? Onların dünya hayatındaki geçimleri aralarında biz taksim ettik. Bir kısmını değerinin üstüne çıkardık ki derecelerle bazıları bazısını tutsun çalışsın. Rabbinin rahmeti ise onların toplayıp birbirlerinden daha hayırlıdır.”; 33-“Eğer insanlar hep (küfre sapacak)bir ümmet olacak olmasaydı, biz o Rahman’ı inkâr eden kimselerin evlerine muhakkak gümüşten tavanlar ve üzerlerinde çıkacakları asansörler yapardık.”; 34–35 “Odalarına kapılar; üzerine kurulacakları koltuklar, kanepeler, altından süsler yapardık. Doğrusu bütün bunlar dünya hayatının geçici metal; Âhiret ise Rabbin katında takva sahipleri içindir.”

²⁶⁶ Ali İmran, 3/160.

²⁶⁷ Ma’arrî, *a.g.e.*, s. 146–148.

²⁶⁸ Nisa, 4/78.

“De ki: Evinizde olsanız öldürülmesi takdir edilmiş bulunanlar çaresiz yine çıkıp ölecekleri yerleri boylayacaklardı.”²⁶⁹

Burada Musa Cârullah kadere inanmak gerektiğini söylüyor, her şeyin Allah’tan olduğuna inanmak kader meselesini çözmesede buna inanmanın Allah’ın yüceliğine hayretimizi artırmaktadır.

Diğer yandan insandaki mutlak hürriyete sahip olan akl-i selimin gösterdiği yola uyduğumuzda, bize bu dünyada verilen her lokmanın, her yudumun büyük bir ilahi lütuf olduğunu anlarız. Bedenimizin, hayatımız ve ibadetlerimizin tümü de Allah Teâlâ tarafından esirgenmeksizin bolca verilmiş büyük nimetler olduğunu anlayacağımızı söylemektedir.²⁷⁰

İnsanın ilim, fikir ve düşünce hayatında inkişaf eden en bereketli şeyler, ilim adamlarının uzun boylu çalışmalarından sonra, keşif yoluyla yahut tefekkür anında kendilerine gelen ilahi yönlendirme sayesinde elde edilen bilgilerle ortaya çıkmıştır... Keşf ve ilham da kesinlik ifade eder hatta keşf ve ilham, Allah’tan olduğu için, aklın da üstündedir demektir. “...Allah dilediğini nuru ile aydınlatır...”²⁷¹

İnsan, bilgisini akıl ile elde eder. Ancak bilgisi cüzî ve sınırlı olduğundan, bilgisini genişletmek için nakli bilgilere de ihtiyaç duyar.²⁷² Yani yapıp ettiklerimizde hep Allah’ın tesiri olduğunu, kendi hayatını anlatırken de yaptıklarının çoğunu kaderin etkisiyle yaptığını da belirtmektedir:

Devlet-i Kudretle kalbimde İslami İlimlere muhabbet tohumu ekilmiş imiş. Kazan ve Buhara dinî medreselerinde yaklaşık on sene ömrünü zayi ettikten sonra, kaderin sevki, şevkin saikiyle, hayalim büyük ümitlerle dolu iken bilad-ı İslamiye’ye sefer ettim. Bu memlekete namları meşhur medreselerin her birini gördüm. Fakat teesüf! O büyük dini medreselerde en az şey, ulum-i diniyeyi buldum. Sonunda kanaatle değil, tamam-ı hayretle vatanıma döndüm.²⁷³

²⁶⁹ Ali İmran, 3/154.

²⁷⁰ Mustafa Sabri & Musa Cârullah Bigiyev, *İlahi Adalet*, s. 281.

²⁷¹ Nur, 24/35.

²⁷² Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu’s-Sünne*, s. 92–93.

²⁷³ Ma’arrî, *a.g.e.*, s. 2.

Aynı şekilde her şeyde Allah'a muhtaç olduğumuzu ve Allah'ın bizim için uygun görmeyip bize vermediği bir şeyi hiçbir şekilde elde edemeyeceğimizi söylemektedir. Nitekim elde ettiğimiz bilgiler hakkında şu gerçeği bize hatırlatmaktadır:

“Allah Âdem'e bütün isimleri (eşyanın adlarını ve ne işe yaradıklarını) öğretti. Sonra onları meleklerle arz edip “eğer siz sözünüzde sadık iseniz şunların isimlerini bana haber verin” dedi. Melekler “Ya Rab! Seni noksan sıfatlardan tenzih eder, kemal sıfatlarla tavsif ederiz ki, senin bize öğrettiklerinden başka bizim bildiğimiz yoktur. Şüphesiz âlim ve hâkim olan ancak Sensin” dediler.²⁷⁴

Bu ayet-i celilide oldukça önemli ifadeler vardır. Buna göre; hem insanların hem de meleklerin ilmi Allah'ın öğrettikleridir. Ne insanın ne de meleklerin, yoktan var ettikleri bir bilgisi yoktur. İnsanda ve meleklerde var olan bilgiler, sadece isimlerle ve şekillerle elde edilen bilgilerdir. Eşyanın hakikatini ne insan bilir ne de melek. Kısaca ayetin ifadesine göre, insan bütün varlık âlemini ve bütün hakikatleri ancak isimleriyle bilir ve Allah öğretirse bilebilir.²⁷⁵

Kur'an-ı Kerim'in Şems Suresi'nin ilk on ayetleri içinde şu ayetlere yer verilmiştir:

“...Nefse ve ona birtakım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki, nefsinin kötülüklerden arındırarak kurtuluşa ermiş, onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir.”²⁷⁶

Bu ayetlerden anlaşıldığına göre, insan fitratına hem nefsin günah tohumlarını, hem de takva danelerini ilham eden ve onları hikmeti ile eken Allah Teâlâ'nın kendisidir. Binaenaleyh, Hz. Âdem'in bir oğlu, günahkâr nefsinin boyun eğmiş, kardeşini öldürmek kendisine kolaylaşmış, onu öldürmüş ve öldürdüğünde de hiçbir pişmanlık duymamıştır.

Yine Kur'an Hz. Âdem'in bir oğlunun diğerine şu sözünü, nakleder:

“Ant olsun ki, sen öldürmek için elini bana uzatsan, ben sana öldürmek için elimi uzatacak değilim. Ben âlemlerin Rabbi olan Allah'tan sakınırım.”²⁷⁷

²⁷⁴ Bakara 2/31–32.

²⁷⁵ Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu's-Sünne*, s. 86.

²⁷⁶ Şems, 91/7–10.

²⁷⁷ Maide, 5/28.

(Demek istiyordu ki) Ben sana elimi uzatmam ama başkası uzatabilir; bu da ya kısas kanunu gereği, seni öldürmesi için Allah'a musallat kıldığı biridir.²⁷⁸ Buradan da Musa Cârullah'ın kader konusunda tam bir Cebriyeci anlayışa sahip olduğunu söyleyebilirdik. Fakat öyle biri de olmadığını biliyoruz. Bu durumu nasıl anlamalıyız?

D. Musa Cârullah'a Yönelik Eleştiriler

Tabi buraya kadar derlediğimiz malumatlara baktığımızda Musa Cârullah'ın kader konusundaki görüşleri arasında bir çelişkinin olduğunu görebiliriz, bir yandan insanın mutlak hürriyete sahip olduğunu söylerken diğer yandan her şeyin tamamen Allah'ın kontrolünde olup ve O'nun isteği dışında hiçbir şeyin gerçekleşmeyeceğini söylemektedir. Burada belirtmek istediğimiz bir konu Musa Cârullah'ın görüşleri arasında bazı küçük noktalarda tezatlar rastlayabiliriz. Ama bunu normal karşılamak lazımdır. Çünkü yaşadığı coğrafya ve dönem itibarıyla çok karmaşık olaylara ve duygulara maruz kalan Cârullah, her konuyla alakalı görüşünü beyan etmiştir. Belirli kalıplara sıkışıp kalmayı her zaman red edip, her konuda serbestçe söz söyleyen Cârullah söyledikleriyle bulunduğu zamana ve mekâna, karşıdakinin derdine derman olmaya çalışıyordu. Fikirlerini cesurca ortaya koyan Cârullah'ı eleştirenlerin arasında ilk akla gelen Mustafa Sabri Efendi:

“Kelam kitaplarındaki inançları süpürüp atmak suretiyle İslam inançlarını ortadan kaldırmaya çok hevesli olduğun anlaşılıyorsa da Allah'ın izniyle buna gücün yetmeyecektir.”²⁷⁹ Diyecek kadar Musa Cârullah'ı eleştirmektedir. Bunun yanında insanların çoğunluğu için Musa Cârullah ilahiyatta açıkça Mutezile yanlısı siyasette Türk ulusçusuydu. Geleneksel Sünni ilkelerini benimsemiş olan Osmanlı uleması için Mutezile'ye yakınlık hemen hemen dinsizlik demektir.²⁸⁰ Tabi bazı eleştiriler abartılı ve asılsız olarak görünse de bazılarının katılmamak çok zordur. Mesela Mustafa Sabri'nin şu söyledikleri de çok güzel tespittir:

“Kur'an ve Sünnet'ten başka bir kimsenin sözünün delil olmayacağını her fırsatta tekrarlayıp duran Cârullah, tuhaftır ki Ebu'l-Ala el-Ma'arri'yi İslam imamı diye

²⁷⁸ Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu's-Sünne*, s. 50.

²⁷⁹ Mustafa Sabri, *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymeti İlmiyesi*, s.105; Mustafa Sabri & Musa Cârullah Bigiyev, *İlahi Adalet*, s. 164.

²⁸⁰ Ahmet Kanlıdere, *Rusya Türklerinde Musa Cârullah (1875–1949)*, s. 82.

lanse etmekte; Muhyiddin ibni Arabî gibi bazı mutasavvıfların mesnetsiz iddialarını delil olarak ileri sürmektedir. Putperestler de dâhil herkesi sonunda cennete sokmak gibi geniş bir bakış açısına sahip olmasına karşın, salih amel şeklinde hayata geçirilemeyen iman'ı iman'dan saymaması da ayrı bir garabettir.”²⁸¹ Yine de o, neshin Kur'an'da vuku bulmadığını, tilavet olunan her ayetin muhkem olduğunu ısrarla vurgulayan âlimdir. Ancak burada, kölelikle ilgili görüşlerinin desteklemek için, Enfal Süresi 67. ayetin, mensuh olduğunu söylemek durumunda kalmış ve Enfal Süresi 67. ayetin, henüz Müslümanların güçsüz olduğu bir dönemde nazil olduğunu, Muhammed Süresi 4. ayetin ise Müslümanların güçlü olduğu dönemde nazil olduğu ifade etmiştir. Hâlbuki ilke olarak neshi kabul etmemektedir. Ayetleri değerlendirirken, indiği dönemin şartlarını da göz önüne alan birisi olarak Cârullah, kölelikle ilgili ayetleri bir savaş durumu tasvir ettiğini, savaşın değişik merhalelerini, yapılması gerektiği yapılması gerekli olan şeyleri anlattığını hesaba katmamıştır. Öyle görünüyor ki, değişen modern dünyanın şartları onu böyle düşünmeye sevk etmiştir. Çünkü köleliğin kalktığı insan hürriyetinin alabildiğine desteklendiği bir dünyada o, İslamiyet'in kesinlikle köleliğin kaldırdığı fikrini savunmak durumundadır. Oysa gerek onun da delil olarak ileri sürdüğü ayetler gerekse cariyeler ve kölelerle ilgili diğer ayetlere baktığımızda köleliğin yasaklanmadığını, ancak kaldırılması yönünde tedbirler alındığını söylemek daha isabetli bir yorum olacaktır.²⁸² Aynı şekilde Musa Cârullah, Şiilerin Beda' anlayışına her ne kadar karşı çıksa da Allah'ın Cehennem ve azabının ebediyen olacağını bildirmesine rağmen, Musa Cârullah'ın herkesi oradan kurtarmak çabaları altında birbirine ters düşen düşünceler ileri sürmüştür.²⁸³ Bunları Cârullah'ın ulaşmak istediği amaca göre yazdığını söylersek, aslında mantıklı bir yorum yapmış oluruz. Çünkü çalışmalarında belli hedefe ulaşmak için işine yarayan bütün kaynakları kullanmaktadır, işine yaramayanlara tabiri caiz ise göz yummaktadır. Kullandığı metod felsefede Makyavelizm adıyla tanınan metodu anımsatmaktadır ki şu eleştirisinden bu metoddan haberdar olduğu anlaşılır:

Makyavel metodu gibi bazı kanunlar, istenmesi helâl bir maksat yolunda, haram vesileleri de helâl sayıp; haram maksat vesilelerini kapamak yolunda, o kadar fazla

²⁸¹ Mustafa Sabri & Musa Cârullah Bigiyev, *İlahi Adalet*, s. 12.

²⁸² Ahmet İşleyen, *a.g.e.*, s. 67.

²⁸³ Mustafa Sabri & Musa Cârullah Bigiyev, *İlahi Adalet*, s. 38–43.

ihitimam etmezler ise de, İslam şeriatı haramın helâl vesilelerini de tahrir eder. Ancak, helâlin haram vesilelerini hiçbir zaman helâl saymaz.²⁸⁴

Mustafa Sabri'ye göre de Musa Cârullah nakli delilleri bilerek ya da bilmeyerek hep duygu ve eğiliminin etkisi altında değerlendirmiştir. Yani önce mizacına ve arzusuna uygun gelen bir teoriyi kafasına yerleştirmiş; delilini ise daha sonra aramıştır.²⁸⁵

Peki, Musa Cârullah'ın asıl amacı, asıl hedefi ne idi diye sorarsanız. Bana göre yaşadığı toplumu, ortamı göz önünde bulundurarak şunu söyleyebilirim. Hedefi İslam ümmetini uyandırmak, yanlış gidişatımızı değiştirmektir. Tatarlar Avrupa kültürüyle iç içe yaşamaya başlayan ilk Müslüman millettir. Ve İslam'da yenileşme hareketleri hep yabancı kültürlerin altına girmiş bölgelerden başladı.

Bugün olduğu gibi zannederim ki o zamanlar da Müslümanlar karşı taraftaki dinlere, kültürlere yüce dinimizin üstünlüğünü ve güzelliğini göstermeye çalışıyorlardı. Fakat bir yandan İslam gibi yüce dine sahip olan insanların diğer yandan geride kalması hatta ezilmesi, açıklanması zor bir durumdur. Ve hepimiz biliyoruz ki suç dinimizde değil onu yanlış anlayan, yanlış yaşayan bizlerdedir.

Musa Cârullah ta elinden geldiği kadar ona göre yanlış anlaşılan unsurları düzeltmeye, yüce dinimize her konuda üstünlük kazandırmaya çalışıyordu. Nitekim Rahmeti İlahiye konusundaki şu sözleri bunu açıkça göstermektedir:

“Diğer milletlerin her biri, gelecekte/ahirette kurtuluşu, -büyük bir bencillikle-, yalnız kendilerine tahsis ederlerken, ahirette bütün insanlığın kurtulacağı inancı, İslamiyet'in inançlarından bir haline getirilebilseydi, böyle yüce bir inanç İslamiyet için çok büyük bir fazilet olmaz mıydı?”²⁸⁶

Kader ve kaza Musa Cârullah'a göre geri kalmışlığımızın en baş sebeplerindendir. Çünkü onları yanlış anlayan bizler, her şeyi bırakıp bu hale geldik. Aslında kaza olsun, kader olsun, tevekkül olsun, rızık olsun insanları pasifleştirmek için değil tam tersi hayatın zor mücadelesinde onlara cesaret ve atılganlık kazandırmak içindir. Çünkü Musa Cârullah her hükümde, Şâri'in gayesi ile toplumun maslahatı

²⁸⁴ Musa Cârullah Bigiyev, *İslâm Nazarında Müskirât ve Meyyit Yakmak Meseleleri*, (haz. Ferhat Koca), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003, s. 49.

²⁸⁵ Mustafa Sabri & Musa Cârullah Bigiyev, *İlahi Adalet*, s. 29–30.

²⁸⁶ Mustafa Sabri & Musa Cârullah Bigiyev, *İlahi Adalet*, s. 277.

arasında bir paralellik aramıştır. Hayatı öbür dünya beklentisine dönüştürecek bir din anlayışına karşı çıktığı gibi, böyle bir düşünceye dayalı hukuk sistemine de karşı çıkmıştır.²⁸⁷ Ona göre maslahat, İslam Şeriatının ölçüsüdür (mizan). Hatta İslam şeriatının onda dokuzu maslahattır.²⁸⁸ Bununla da kalmayıp: “Ben imanı, imanın bütün rükünlerini, din ve felsefeyi yahut herhangi bir düşünceyi hak ve menfaat ölçülerine takdim ederim. Bir öğreti Hakk’a dayanıyor, insanlığa yarar getiriyorsa muteber olabilir. Batıl olup zarar getiren bir öğreti, benim nazarımda her halde merduttur. Din ve imanda da, Hakk’a dayanmakla birlikte, siyasi bir hayır ve içtimai bir faydanın bulunması elbette lazımdır. Vahyin, akıl ver tecrübenin hükmüne, fayda ve maslahatın iktizasına ters düşen şeyler din değildir ”²⁸⁹ diyen Cârullah, “İslam dini, insanların yalnız imanlarına, akidelerine ve ibadetlerine mahsur değildir. Bilakis ihtiyari amellerin her birini, içtimai hayatın bütün cihetlerini ihata eder. İslamiyet hayat kanunudur, hayat hukukudur” demektedir.²⁹⁰ Onun için Kur’an’ın bütün ayetlerinin ümmetlerine maslahatına uygun olduğu fikri ile Kur’an hükümlerinin zamanın şartlarına göre yorumlanması gerektiği fikrine sahiptir.²⁹¹ Fakat bunları gerçekleştirirken hiçbir şekilde dinin belirlediği sınırları dışına çıkmamaya gayret etmektedir. Her ne kadar Mustafa Sabri onun için “Bu, her dini, her inancı tasvip ederek dininden dolayı hiç kimseyi tahkir etmeme yolunda Musa Efendi’nin, son zamanlarda Avrupa’da revaç bulmuş olan “vicdan hürriyeti” tabirini yanlış anlamış olması ihtimalini çok yüksek görüyorum. Hürriyetlerine yeni kavuşan milletlerde halktan bazı saf kimdeler bunun, kanunların ve sorumlulukların tamamının kaldırıldığı anlamına geldiğini zannederler. Bunun gibi, Musa Efendi de vicdan ve düşünce (içtihat) hürriyetine saygı anlayışını kötüye yormuş olmalıdır,”²⁹² dese de ve Musa Cârullah, şer’i hükümlerin asıllarının dörtle (Kitap, Sünnet, İcma, Kıyas) sınırlandırılmasına karşı çıkıp. O hükümlerin dayandığı temellerin daha geniş tutulması gerektiğini savunarak bu konuda, aklın tarihi hakikatleri ve

²⁸⁷ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 65.

²⁸⁸ Musa Cârullah Bigiyev, *Kitâbu’s-Sünne*, s. 137.

²⁸⁹ Musa Cârullah Bigiyev, *Halk Nazarına ...*, s. 56.

²⁹⁰ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 113.

²⁹¹ Ahmet İşleyen, *a.g.e.*, s. 40.

²⁹² Mustafa Sabri & Musa Cârullah Bigiyev, *İlahi Adalet*, s. 138.

toplumsal talepleri de nass gibi muteber olmasını savunsa da²⁹³ yine de o Mustafa Sabri Efendinin tasvir ettiği modernistlerden değildi. O bu durumu şu şekilde izah ediyordu:

“Varlık âleminin örtülü kalan hazinelerine oranla, insanlığın ilim hazineleri oldukça fakir ise de, hafızalarımıza nispetle oldukça zengindir. İnsanlığın ilim ambarlarından bir tane, hafızalarımızda bulunmuş olabilir. Bu tanelerin tesiriyle, neşesiyle olmalı ki, kafamızda biraz sarhoşluk oluşsun. Aklımızda neşe, kalbimizde mutluluk kuvvetiyle, Kuran-ı Kerim’in saygınlığı karşısında pervasız davranırız. Hürriyetimiz şaşkınlıktan ibaret kalmasaydı, hürriyet nedeniyle Kuran’a hürmet kalbimizden kaybolup gitmeseydi çok güzel olurdu.

Ben de hürriyet aşığıyım, ben de ilim ve marifet isteklisiyim; fakat Kuran-ı Kerim, İslam ve Hz. Peygamber, benim nazarımda hürmet edilen ve kutsal sayılan şeylerin tümünden daha fazla muhterem, çok daha mukaddestir. Ben ayet-i kerimelerin nazımlarına da manaları gibi itibar ve riayet eder; tevil ve yakıştırma gibi haddi aşmaktan her zaman sakınırım.

Birçok meselede ehl-i ilmin reylerine, mezheplerine hatta bazen icmâlarına muhalefet ettiğim doğrudur. Ancak ben her meselede İslam’ın öğretilerine cemaal olabilecek ciheti iltizam ederim, hiçbir meseleyi kuru iddia olsun diye yahut reformatörlük hevesiyle yazmadım.”²⁹⁴ Ama kendisinin de söylediği gibi mahall-i ihtilafta mizan-ı hakkiyet maslahattır. Maslahat nerede olur ise, O kavil hak olur. Zira şer-i İslâm hayat-ı insanıyeti islah için gelmiştir.²⁹⁵

Musa Cârullah, İslâm ümmetinin insanlığın ve medeniyetin bütün ihtiyaçlarına cevap verebilmesi ve İslâm dininin Müslümanların kurtuluşuna ve ilerlemesine engel olduğu suçlamalarının bertaraf edilmesi için yapılması gerekenleri şu şekilde özetler:

Kur’an-ı Kerim’in ayet-i kerimelerini Hazreti Muhammed’in bütün sünnetlerini, sahabenin, tabiilerin ve müçtehitlerinin bütün içtihatlarını, önceki milletlerin bütün kanunlarını, önceki dinlerin bütün şeraitlerini, günümüz medeniyetinin bütün haklarını, sistemlerini, sosyal bilimlerini tamamıyla kucaklayıp hayat tecrübesiyle, sosyal tarihin

²⁹³ Musa Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 203; Ahmet İşleyen, *a.g.e.*, s.16.

²⁹⁴ Musa Cârullah Bigiyev, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 85.

²⁹⁵ Ma’arrî, *a.g.e.*, s. 176.

şahadetiyle, aklın yol göstermesiyle ve zamanın şartlarına göre çalışırsak, İslâm'ın sosyal şeriatı bütün gücüyle ve kemaliyle medeniyet dünyasına kendini tanıtmış olur.²⁹⁶

Bunun yanında Musa Cârullah insanları inandıkları şeyleri mutlaka onların hayrına olması gerektiğine, zararlı olan şeylerin dinle, imanla alakalı olmadıkları kanaatindedir. Bu konuda şunları dile getirir:

“İmanda ve dinde hakikatin bulunmasının yanında ictimaî ve siyasi menfaat ve hayrın da bulunması lazımdır.. Tecrübe ve aklın hükmüne ve faydalı gördüklerine uygun düşmeyen hiçbir şey din değildir.”²⁹⁷

Ondan dolayı kader konusunda insanın hürriyetini savunmuştur, çünkü bütün ümmetimiz için bundan daha yararlı maslahat yoktur. Tabi ki insana hürriyeti tanıırken Allah'ın mutlak idaresini ve bilgisini hiçbir surette sınırlandırmamak gerekir. Bunun yanında İslâm ümmeti birlik ve beraberliğe çağırmaktaydı. Aramızda zuhur eden kader gibi ihtilâflı konuların birliğimize zarar verdiği açıktır. Cârullah'ın yaşadığı dönemde Müslümanların ittifakı diye bir şeyin olmadığı açıkça söylenmekteydi. Fakat bunun öyle olmaması gerektiğini herkes biliyordu. Nitekim toplantılarda herkes: Sünnilik Şiilik yok, ihtilâf bitsin! Cenab-ı Hüda bizi bir kelimeyle cem etmiş. Lâ ilahe illallah, hepimizi kardeş etmiş diye bağırıyorlardı.²⁹⁸ Bunun yanında Cârullah'ın ve fikir arkadaşlarının gayretleriyle Rusya'ya bağlı olan Türkî Cumhuriyetlerden başlayarak Ümmet Birliği yolunda önemli adımlar atılmıştı.²⁹⁹

Gelenekçiler insan unsurunu adeta göz ardı ederek ilâhi iradeyi anlamaya çalışırken, çağdaş modernistler bunun tersi bir yol takip etmişlerdir. Musa Cârullah ise doğru bir istinbatta bulunabilmek için ikisini birbirinden ayırmamız gerektiğini savunur. Ona göre her iki ölçüt birbirinin sağlamasıdır.³⁰⁰ Gördüğümüz gibi çok karmaşık konuda karmaşık şekilde fikirlerini savunsa da konuyu iki cihetten ele aldığını söyleyebiliriz. Birincisi Allah'ın bakımından ki her şeye kadir ve hâkim olan Allah'ın, ezeli ilmiyle her şeyi bilmesine kader diyor. Bunun yanında Allah'ın yapıp ettiklerinde

²⁹⁶ Musa Cârullah Bigiyev, *İslâm'ın Elifbası*, (haz. İbrahim Maraş, Seyfettin Erşahin), Seba Yay., Ankara 1997, s. 39.

²⁹⁷ Musa Cârullah Bigiyev, *Halk Nazarına...*, s. 49.

²⁹⁸ Musa Cârullah Bigiyev, *Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmî Nedveleri*, Tipo-Litografya Bratya Karimovı (Matbaa-i Kerimiye), Kazan 1906, s. 134.

²⁹⁹ Musa Cârullah Bigiyev, *Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmî Nedvesinin Mükerreratı*, Tipo-Litografya Bratya Karimovı (Matbaa-i Kerimiye), Kazan 1906, s. 14–15.

³⁰⁰ Mehmet Görmez, *a.g.e.*, s. 68.

de hiçbir sınır tanımıyor, onlar Allah'ın işi olduğu için biz bize Allah'ın verdiği cüz-i vasıflarımızla onları bilemeyiz. İnsanın bakımından baktığımızda ise Cârullah'a göre insan hürdür. İnsana verilen en büyük nimeti aklıdır. Akıl hürdür ve insanın hür ihtiyarın göstergesidir. Ama bunun yanında kader şüphesiz vardır, ama bizim anladığımız gibi değildir. Allah'ın bilgisinden ve eylemlerinden habersiz olduğumuz için biz hürüz ve kader, tevekkül gibi konular bizi herhangi bir işten soğutmamalı tam tersi yeni işlere atılmamıza ve yeni başarılarla koşmamıza teşvik etmelidir. Çünkü aklı selim ile Allah'ın yardımı yanımızda oldu mu başaramayacağımız hiçbir şey yoktur.

Her ne kadar Musa Cârullah Kelâma ve kelâm mezheplerine karşı olsa da, kader konusunda hangi mezhebin görüşünü paylaşmaktadır diye sorsanız. Açıkça görülmektedir ki Cârullah kader konusunda Mâturîdî mezhebinin görüşünü desteklemektedir. Çünkü insanın kesinlikle fiili, kudreti, kasdı, ihtiyarı ve iradesi yoktur, insandan meydana gelen hareketler, cansız maddelerin hareketleri gibidir diyen Cebriyeye katılması, buraya kadar izah ettiklerimizden anlaşıldığı kadarıyla asla mümkün değildi. Bunun yanında Musa Cârullah Kaderiye ve Mutezilenin müfritlerinin yaptığı gibi ezeli kaderi, ezeli ilmi de inkâr etmemektedir. O Allah'ın yaratmasını, iradesini ve ezeli ilmini hiçbir surette zedelemeyecek insanın ihtiyar ve hürriyetini savunmaktadır. Onun için insan hürriyeti konusunda Cebriyeye daha yakın olan Eş'arîlere nazaran insan hürriyetine daha çok önem veren ve kaderi inkâr etmeyen Mâturîdîlerle aynı ya da yakın görüşe sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Tabi buraya kadar ortaya koyduğumuz Musa Cârullah'ın kader anlayışını elimize geçen eserlerden bulabildiğimiz kısıtlı malumatlardan derlediğimizi ve sonuçta sadece bizim bir yorumumuz olduğunu söylemek zorundayız. Ve Cârullah'ın kendi görüşü hakkında söylediği şeyler bizim yorumumuz için geçerlidir. Nitekim o:

“Şu söz yalnız benim içtihadımdır, yalnız benim görüşümdür. Tatmış, köpük köpürtmüş çiğ üzüm, çiğ hurma suları, mezhep imamları, mezhep adamları nazarında haramdır, murdardır, necaset-i galîzadır. Süt, bal, arpa, buğday şarapları, sarhoş edici miktarı ise haram ise de, hiçbir mezhep nazarında necis değildir.

Benim hususi inancıma göre, her biri, hepsi aralarında herhangi bir fark gözetilmeksizin haram ise de, hiçbiri necis değildir. Şu inanç yalnız benim akidemdir,

yalnız benim içtihadımdır. Kıymeti var ise de, hiçbir kıymeti yok ise de, hata ise de, yalnız bana mensup olup kalır. Bütün sorumluluğu yalnız bana aittir”³⁰¹ demişti.

İnşallah yakın zamanda Cârullah’ın kaderle alakalı eseri bulunur da, bu konuda daha teferruatlı ve kesin bilgilere sahip oluruz. Çalışmamızın başında da söylediğimiz gibi, bazı çalışmalarda kader konusuyla alakalı Cârullah’ın görüşünün bilinmediğini söylenmekte, diğerlerde ise bu konuyla alakalı fazla malumatlara rastlayamadığımızdan bu konuyu ele almayı istedik. Tabi bu konuda ne kadar başarılı olduğumuz tartışılabilir ama amacımız Musa Cârullah’ı tanımak ve kader konusunda ne düşündüğüne dair bir ışık tutmaktır. İnşallah bundan sonra yapılacak çalışmalara doğrularımız ve hatalarımızla yardımcı olabiliriz. Nitekim Musa Cârullah’ta doğrularıyla da yanlışlarıyla da İslam ümmetine yardımcı olmaya çalışıyordu. Tabi yaptığı tespitlerin hepsi doğrudur denilemez. Nitekim o günlerden bugüne kadar geçen zaman zarfı içerisinde Mustafa Sabri Efendinin şu eleştirisinde maalesef haklı olduğunu belirtmek gerekiyorsa da:

“Hem efendim, Musa Efendi’nin Müslümanların geri kalmalarının sebeplerini olarak sıraladığı, tespih çekip salâvat getiren sûfiler, cami ihtiyarlarına namaz kıldıran imamlar ve bunların arkasında namaz kılan yaşlılar, nâ-mahrem yüzüne bakmayan zahidler artık günümüzün İslam dünyasında arzu edilen seviyeye inmiş, hatta hemen hemen hiç kalmamıştır. Buna rağmen ilerleme yollarını tutmayan Müslümanları modası geçmiş bahanelerle aldatmaya çalışmak ayıptır.”³⁰²

Şurası açıktır ki Musa Cârullah İslamiyet ve İslam ümmeti için elinden geldiği kadarıyla faydalı olmaya çalışmıştı. İnandığı şeyler uğruna mücadelesini vermiş bundan dolayı da hayatının sonuna kadar ailesinden, vatanından uzakta sürgün hayatını yaşamıştı. Müslümanların ilerlemesine, kendilerine hürriyet duygusunu kazandırmasında ne kadar faydalı olabildiği tartışılabilir. Fakat Musa Cârullah gerçekten hür bir insandı, çünkü bütün eleştirilere, takiplere, soruşturmalara aldırmandan hür aklıyla fikirlerini ortaya koymayı başarmıştır. Ve İslâm ümmeti için hayatı pahasına mücadele etmiş bir Müslüman-Türk âlimi olarak hatırımızda kalacaktır.

³⁰¹ Musa Cârullah Bigiyev, *İslâm Nazarında Müskirât...*, s. 46.

³⁰² Mustafa Sabri & Musa Cârullah Bigiyev, *İlahi Adalet*, s. 239.

SONUÇ

İslâm âleminde yaşanan çöküşlere yakından tanıklık eden Musa Cârullah, o dönemin birçok İslâm âlimi gibi bunların sebebini tespit edip bunlara bir çare bulmaya çalışıyordu. Onun yaşadığı döneme yani XVIII. yüzyılına İslâm dünyasında gelişen dinî yenilenme hareketi damgayı vurmuştu. Musa Cârullah Bigiyev de bu harekete katkıda bulunmuştu. Ona göre İslâm ıslaha muhtaç olmadığı gibi, karşılaştığımız her türlü problem de kendimizden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Müslümanların ıslaha muhtaç olduklarını savunmuştur. Ayrıca o, kelam ilminin toplumsal hayat üzerinde etkisinin büyük olduğunu fark ederek eski kelâm sisteminin ve kelamcılarının toplumsal hayat üzerinde olumsuz etkiler yarattığını ileri sürmüştür. Kader konusunun yanlış anlaşılmasını geri kalmamızın sebepleri arasında sayan Cârullah'ın bu konuda Matüridiliğe yakın olsa da kendine has bir yorumu olduğunu söyleyebiliriz. Cârullah'ı herhangi bir mezhebe mensup etmek aslında çok büyük hata olurdu. Çünkü o hayatı boyunca akıllı hapseden mezhep taassubuna şiddetle karşı çıkmıştı. Zira ona göre akıl hürdür ve hür kaldığı sürece bütün sorunlarımızı çözebilecek kapasitededir. Akıl Allah tarafından verilen bir nebi gibidir. Bunun yanında akıl insanı diğer varlıklardan ayıran en büyük özelliktir. İnsanın ihtiyar sahibi olmasının ve bundan dolayı sorumlu tutulmasının hem kaynağı hem sebebidir. Musa Cârullah'a göre akıl hür olduğu gibi insan da hürdür. Bütün yaptıklarımızdan biz sorumluyuz ve suçumuzu kader inancına atmak büyük hatadır. Kaderdir kazadır deyip başımıza gelen her şeye boyun eğmek yanlıştır. Kaderi, kazayı, tevekkülü tembellik sebebine çevirmemeliyiz. Kim öyle yapıyorsa yanılmıştır, kim bunları fırsat bilip başkasının sırtından geçiniyorsa en büyük günahı işlemektedir. Çünkü bu kavram ve inanışlar Müslümanlara bunun için değil, cesaret, güven, atılganlık duygusu kazandırmak için bildirilmiştir. Allah'ın bizim yanımızda olduğunu bilmemiz ve ne kadar zor olursa olsun başaracak gücün bize verildiğini unutmamız için bildirilmiştir. Her şey bizim elimizdedir ve eğer buna gerçekten inanırsak bu kötü gidişatımızı durdurabilir ve layık olduğumuz noktaya

ulaşabiliriz. Çünkü biz Allah tarafından seçilmiş bir ümmetiz, herkese örnek olmamız lazımken acınacak durumda olmamız doğru değildir.

İnsanda tam ihtiyar ve hürriyet bulunduğunu kabul eden Cârullah, bunun yanında Allah'a hiçbir şekilde noksanlık ithaf etmemiştir. Ona göre kader vardır. Nitekim hayatından bahsederken yaptıkların çoğunu kader teşvikiyle yaptığını kabul etmektedir. Fakat bu kader anlayışı Allah'ın iradesini, kudretini, ilmini ve insanın yapıp ettiklerini birbirinden ayrı değerlendirmekten ibarettir. Çünkü Allah'ın mutlak olan ilmi, iradesi, kudreti hiçbir surette sınırlandırılmadığı gibi tartışılmaz da. Fakat bunların olması insanın cebir altında bulunduğu anlamına gelmez. Biz kendi yapacaklarımızı bilmekten acizken Allah (c.c.) her şeyi bilir. O bize hür ihtiyarı tanımıştır ve bizim yapmadıklarımızı da bilir fakat bizi onlara zorlamaz. Çok zor bir hayat hikâyesine sahip olan Cârullah'ın kadere inanmaması beklenilmezdi o insanın bütün güçlerinin sınırlı olduğunu ve Allah tarafından verildiği gibi bizim de her an Allah'ın kontrolü altında olduğumuzu kabul etmekteydi. Lakin kaderdir kazadır deyip mücadelesini, dünya hayatını bırakanlara şiddetle karşıdır. Ona göre rızığımızı her ne kadar Allah veriyorsa da bizim çalışmamız ve çabamız nispetinde vermektedir. İnsan kendi geleceğini bilmediği gibi Allah'ın ona hazırladıkları hakkında da ufacak bilgiye sahip değildir. Onun için kendisine Allah'ın lütfettiği ihtiyarı ve kuvveti kullanıp, kendi geleceğini kendisi çizmek zorundadır. Sonuna kadar çaba harcamalı, Allah'a güvenmeli, vazgeçmemelidir. Bunların hepsi yapıldıktan sonra tevekkül etmeli ve bunlara rağmen gerçekleşmezse kaderden bilmelidir.

Bu aslında, problemi tam anlamıyla çözmek olarak belki görülemez, zira tartışma konuları ortalıkta durmaktadır, fakat problem karşısında Müslüman bir insandan beklenen tavrın tespitidir. Musa Cârullah'ın hürriyete verdiği önemin ve Müslümanlardan ne istediğinin tespitidir. Onun tasavvurunda doğru olan Müslüman modelinin nasıl olması gerektiğinin tespitidir. Sonuç olarak ta buraya kadar tespit ettiklerimiz bizim gözümüzle Cârullah'ın kader yorumunu yansıtmaktadır. Hayatı boyunca başkalarına zorla fikirlerini, yorumlarını, düşüncelerini benimsettirmeye çalışanlara karşı çıkan Cârullah'ın hiç kimseye kendi görüşlerini benimsettirme amacı olmamıştır. Fakat bizim buraya kadar tespit ettiğimiz kader yorumu her bakımdan maslahatlarımız için en uygun yorum olduğunu söyleyebiliriz.

EK

CEBİR ve KADER MESELESİ

“Mahlûkat özlerinin vazifelerinde ya gökler, yerler, dağlar gibi musahherdir yahut melekler ve cinler gibi mecbuldur yahut insan gibi muhtasardır. İhtiyar yalnız insanlarda bulunur. Emaneti İlâhiye, musahher mecbul mahlûkların birine verilmemiştir. Kaadir muhtar insanlara verilmiştir. Demek ki emaneti İlâhiye, hürriyettir, ihtiyarın hürriyetidir.”

Yazan: Musa Cârullah (Asrımızın en büyük İslâm mütefekkirlerinden)

Hoca Hafız Şirazî gibi büyük sûfi, büyük hâkim hazretlerinin:

« Hadîs ez mutrib-u mey gu vü raz-i dehr kemter cû

Ki kes ne kuşud-u ne kuşayed be-hikmet in muammara »

gibi fasih, belîğ ifadelerinden sonra da bir söz söylemek ihtiyacı acaba kalır mı? Yok! Kadim edyânın büyük imamları da, eski yeni felsefe hâkimleri de kader muammalarını halletmek yolunda bir kelime ifade edemediler. Ya sükût edebiyale yahut itiraf lisanîyle acizlerini söylediler.

Kader muammalarını halletmek yolunda söz söylemek cesareti benim kalbimde, beyhude yorulmak gururu benim dimağimde yoktu, yoktur ve bulunmaz da. Lakin kader elbette sabittir. Kaderin sübutu takdirinde insanın vaziyeti ne olur? Özünün hareketlerinde, amellerinde insanın ihtiyarı kalır mı? Yahut biçare insan hareketlerinde, amellerinde mecbur olur mu? Muhtar kalır mı?

Eğer kaderin sübutu, biçare insanın ihtiyarını iptal ederse, İslamiyet’in en büyük, en mühim esası batıl olur. Zira Kur’an-ı Hâkim’in hitapları, şer-i hakîmin teklifleri yalnız muhtar adamlara, yalnız kadir adamlara müteveccih olabilir. İhtiyarı yok, kudreti yok insanlara hitap, müteveccih olmaz, teklif müteveccih olamaz.

Rabbü’l-Âlemin Allah Celle Celalehu Hazretlerinin ezelde ilmi, ilmi, gereğince ezelde kaderi, kaderine tamam muvafık kazaları da sabit olursa, ilmin, kaderin,

kazalarında hilafı mümkün olmadıktan sonra insan bizzarure mecbur olur, elbette muztar kalır.

Bu en mühim, en müşkül, en büyük meseleleri büyük bir ihtimam ile uzun müddet fikir ettim. Kelam kitaplarında, usul kitaplarında muhtelif mezheplerin talimlerini de gördüm.

Akıbet, büyük bir feyzi İlahi olmak üzere, “Zikrun miner-rahmani muhdes” olabilecek büyük bir nur-i İlahi gözlerimi açtı, hakayik yollarını gördüm de dedim ki:

İnsanların sağ hasseleri vardır, müşahede ederler, akılları vardır, idrak ederler; iradeleri, kudretleri sayesinde hareketlerini, amellerini icat ederler.”

Eğer ki Tabîî, fitrî böyle kemaller nev’i beşerde bulunmasaydı, yeryüzünde halifelik şereflerini Kur’anı Kerim insanlara vermiş olmazdı. “İnni cailun fil-ardi halife”. Yani “Ben, yeryüzünde bir halife kılacağım.” gibi “Feiza sevveytühu ve nefahtü fihi minruhi”, yani “vakta ki onu düzelttim ve ona ruhumdan üfurdüm” gibi cemil, hâkim cümleler insanlarda kudretin vücudünü de, o kudretin tesirinin de gayet vazih beyanlar ile ifade etmezdi. Kelâm kitaplarının, usulü fıkıh kitaplarının inkârları, her ne kadar tevhid akidesine büyük bir ihtiyat mülâhazası ile vâki olmuş olabilirse de, gayet müsteb’ad bir inkârdır, büyük iştibahlı bir vehimdir. Eğer insanda kudret bulunmasaydı yahut mevcut kudretin, eseri yok olsaydı, “Feiza sevveytühu ve nefahtü fihi minruhi” gibi Âyâtî Kerimelerde mezkûr tesviyeden, ruhi İlâhiyeden zerre kadar bir eser insanın tabiati fitriyesinde bulunmazdı; “La yükellifu-llahu nefsen illa vüsaha ”, yani “Allah, bir cana ancak vus’u, yani takati kadar yük yükler” istisnası da haşv olurdu. Zira, vus’ insanın kudreti amelîyesidir. Kudreti amelîye bulunmadıkça şer’i hâkim teklif etmez.

Hikmeti İlâhiye eliyle insanların tabiati fitriyelerine ihsan kılınmış kudreti amelîye sabit olursa, ezelde muhakkak sabit, muhakkak nafiz, kaderî ilâhî tahtında kadir insanların vaziyeti ne olur?

Kaderin kahrı tahtında insanın mecbur olması, muztar kalması bu meselenin en müşkül cephesidir. En son dakikasında her insan mecburdur, muztardır, ihtiyarı yoktur, teklifin esası batıldır demek olur.

Ahzab Suresinin yetmiş üçüncü ayeti kerimesinde: “İnna aradne-l-emânete alâs-sem mavatı vel-ardı vel-cibali fe ebeyne en yahmilneha ve eşfakne minha ve

hamelehel-ünsanu innehu kâne zalumen cehula”, yani “Biz emaneti göklere, arza ve dağlara teklif ettik. Onlar, emaneti yüklenmekten çekindiler, ondan yana endişeye düştüler de, insan onu yükledi. Çünkü o, pek zalim, çok cahildir” Âyeti kerimesi en fasih, en belîğ ve en muciz, vazih, beyanile amellerinde, hareketlerinde insanların müstakil kudreti ameliyyelerini, kâmil iradelerini, hür ve müstakil ihtiyarlarını hâkim bir üslupla beyan etmiştir.

Mahlûkatın ufaklarına da, büyüklerine de arz kılınıp ta, akibet yalnız insanların şereflerine kalmış emaneti ilâhiye nedir? İlim imamlarının, sufilerinin, fakîhlerinin, hakîmlerinin emaneti tefsir hakkında kırktan ziyade kavilleri vardır. Her biri her ne kadar dürüst olabilirse de hiçbiri şu celil, hâkim Âyeti Kerimenin tefsiri olamaz. Ekseri de hâkim Kur’anı Kerim lisanı ile göklere yerlere, dağlara arz kılınamaz.

İlim imamlarının kavillerini “Emaneti İlâhiye” isimli risalemde topladım. Her biri hakkında mülâhazalarımı da yazdım, emaneti kabul kılıp kılmamak hususunda gökler, yerler, dağlar, insanlar arasında bulunabilecek farkları da aradım, biavnillah, dedim ki

Mahlûkat özlerinin vazifelerinde ya gökler, yerler, dağlar gibi musehherdir yahut melekler ve cinler gibi yahut mecbûldur: Melekler, cinler gibi. Yahut insan gibi muhtardır.

Müsehher, mecbul mahlûkların hiçbirine emaneti İlahiye verilmemiştir. Yalnız, kadir muhtar insanlara ihsan kılınmıştır.

Demek, emaneti ilahiye hürriyettir ve ihtiyarın hürriyetidir.

Kadir insanların ihtiyarları her vakit, her hususta hür kalır. Esbap silsilelerinde mevcut esbabın hiçbiri ihtiyarı icap edemez. Belki ihtiyar kılınacak amelleri, hareketleri icap eder.

İlim imamların, sufilerin: “İlmullahi fil-ezeli tabi-un lilma’luni” yani “Allah’ın ezeldeki ilmi, maluma tabidir” sözlerinin manası budur. Kaderin sırrı da budur. Kader akidesine cebir tevehhüm etmek büyük hatadır.

İnsanların hür ihtiyarları esbap silsilesinde en evvelki sebeptir. Ezeldeki takdiri ilahi, hür ihtiyarın eseridir. Layezalde vaki olacak hür ihtiyarın eseridir.

Amellerinde, hareketlerinde her insan muhtardır, hürdür, kaderde cebir yoktur.

Şu beyanlarım, İslâm talebelerine benim hediyemdir.

Dehrin razlarını, kaderin sırlarını keşfedemedim ise, en hakîm, en celil bir Âyeti Kerimeyi biavniillah tefsir ettim. Rahmeti İlâhiye eliyle insanlara ihsan kılınmış müstakil kudreti mevhuba vücudünü de, hikmeti İlâhiye tedbiri ile insanların ihtiyarlarına temin kılınmış hürriyeti de beyan ettim. Hür talebenin pâk kalblerine kalemimle tahrir kılınmış en doğru meseleleri de yazdım, şaldandım.

Vema tevfiği illâ billâh.

MUSA CÂRULLAH

Selamet Gazetesi, sy. 39, (13 Şubat 1948).

BİBLİYOGRAFYA

- Aclunî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafa ve Müzilü'l-İlbas 'Amme'sh-Tehere Mine'l-Ahadisi ala Elsineti'n-Nas*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1351–1352.
- Akbulut, Ahmet, “Musa Cârullah’ın Akıl – Vahiy İlişkisi Konusundaki Görüşü”, *Ölümünün 50.yıl döneminde Musa Cârullah Bigiyef - I.Uluslararası Musa Cârullah Bigiyef Sempozyumu*, T.D.V. Yayınları, Ankara 2002, s.37–47.
- , *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri*, Birleşik Yay., İstanbul 1992.
- Akman, Mustafa, *Musa Cârullah Biğiyef’i Okumaya Giriş*, Çıra Yayınları, İstanbul 2007.
- Alliyyu'l-Kâri, el- Herevî, *el-Esraru'l-Merfû’â fi Ahbari'l-Mevzua*, Dâru'l-Emâne, Beyrut 1391/1971.
- Aydınlı, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.
- Taymas, Abdullah Battal, *Kazanlı Türk Meşhurlardan Musa Cârullah Bigi-Kişiliği, Fikir Hayatı ve Eserleri*, Sıralar Matbaası, İstanbul 1956.
- Beyhakî, Ebu Bekir Ahmet b. Hüseyin, *Şu’âbu'l-İmân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-XIII, Beyrut 1410/1992.
- Bigiyev, Musa Cârullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, (haz. Musa Bilgiz), Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2001.
- , “Cebir ve Kader Meseleleri”, *Selamet Gazetesi*, sy. 39, (13 Şubat 1948), s. 3, 16.
- , *Edebiyat-ı Arabiyye ile Ulum-i İslamiyye*, Lito Tipografya Haritohova, Kazan ts.
- , *Halk Nazarına Birniçe Mesele*, Elektro Tipografya Ümit, Kazan 1912.
- , *Hatun*, (haz. Mehmet Görmez), Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2001.

- , *İnsanların Akide- i İlâhiyelerine Bir Nazar*, Vakıf Matbaası, Orenburg 1911.
- , *İslâm'ın Elifbası*, (haz. İbrahim Maraş, Seyfettin Erşahin), Seba Yay., Ankara 1997.
- , *İslam Şeriatı Esasları Değişkenler ve Sabiteler*, (haz. Hatice Görmez), Kitâbiyât Yay., Ankara 2002.
- , *Kur'an-Sünnet İlişkisine farklı bir Yaklaşım Kitâbu's-Sünne*, (trc. Mehmet Görmez), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998.
- , *İslâm Nazarında Müskirât ve Meyyit Yakmak Meseleleri*, (haz. Ferhat Koca), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003.
- , *Rahmet-i İlâhiye Burhanları*, Vakıf Matbaası, Orenburg 1911.
- , *Tarihin Unutulmuş Sahifeleri*, Berlin 1933.
- , *Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmî Nedveleri*, Tipo-Litografya Bratya Karimovı (Matbaa-i Kerimiye), Kazan 1906.
- , *Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmî Nedvesinin Mükerreratı*, Tipo-Litografya Bratya Karimovı (Matbaa-i Kerimiye), Kazan 1906.
- , *Uzun Günlerde Oruç*, (sad. Yusuf Uralgiray), Kazan Türkleri Kültür ve yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 1975.
- , *el-Veşia fi Nakdi Akaidi ş-Şia*, (trc. Şağaviev S.A.), İman Yayınları, Kazan 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim (v. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, Şerh ve Tahkik: eş-Şeyh Kâsım eş-Şemmâî er-Rifâî, I-IX, Dâru'l-Erkam, Beyrut, ts.
- el-Cabiri, Muhammed Abid, *Arap-İslam Siyasal Aklı*, (trc. Vecdi Akyüz), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.
- Canan, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*, I-XVIII, Akçağ Yayınları, Ankara 1988.
- Cevzî, Ebi'l Ferc Abdurrahman, *el-İlelu'l- Mutenâhiye fi'l- Ehadisi'l- Vahiye*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İslam İlmihali*, Erkam Yay., İstanbul 2004.

- Ebû Dâvûd, Süleyman İbn el-Eş'as es-Sicistânî (v. 275/888), *es-Sünen*, I-V, Çağrı Y., 2. Baskı, İstanbul, 1413/1992.
- Eliaçık, Recep İhsan, *İslâm'ın Yenilikçileri*, Med-Cezir Yay., İstanbul 2003.
- el-Eş'ari, Ebu'l-Hasen, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin)*, (trc. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005.
- Fığlalı, Ethem Rûhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İzmir İlâhiyat Vakfı Yay., İzmir 2004.
- Gölcük, Şerafeddin, *Kelam Tarihi*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2000.
- Görmez, Mehmet, "İslâm Tecdid Geleneği ve Musa Cârullah Bigiyev", *Ölümün 50. yıl döneminde Musa Cârullah Bigiyef- I. Uluslararası Musa Cârullah Bigiyef Sempozyumu*, T.D.V. Yay., Ankara 2002, s. 123-129.
- , *Musa Cârullah Bigiyef, T. D. V. Yayınları*, Ankara 1994.
- , "Musa Cârullah Bigiyef'ten Tarihçi Yazar Cemal Kutay'a Cevap", *İslamiyât Dergisi*, Nisan-Haziran, İstanbul 1998.
- Hanbel, Ahmed, *el-Müsned*, (thk. Sıdkı Muhammed Cemil Atar), Beyrut 1991.
- Hayrutdinov, Aydar, *Musa Cârullah Bigiyev*, Fen Yay., Kazan 2005.
- , *Nasledie Musa Cârullaha Bigiyeva*, I-II, İman Yay., Kazan 2000.
- , *Posledniy Tatarskiy Boğoslov*, İman Yay, Kazan 1999.
- İbnu'l Cevzî , *el-İlelu'l-Mutenâhiye*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiiye, y.y., 1403/1983.
- İşleyen, Ahmet, *Musa Cârullah Bigiyef'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- Kalberdiyev, Abdülaziz, *Musa Cârullah Bigiyef'in Kelami Görüşleri*, (yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, 2004.
- Kanlıdere, Ahmet, "Musa Cârullah", *DİA*, XXXI, İstanbul 2000, s. 214-216.
- , *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, Dergâh Yay, İstanbul 2005.
- , "Musa Cârullah'ın Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler", *Ölümünün 50.yıl döneminde Musa Cârullah Bigiyef - I.Ulusal arası Musa Cârullah Bigiyef Sempozyumu*, T. D.V. Yay., Ankara 1999, s. 223-231.

- , *Rusya Türklerinde Musa Cârullah (1875–1949)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988.
- Karadaş, Çağfer, *İslam'ın İnanç Yapısı*, Emin Yayınları, Bursa 2006.
- Keskin, Halife, *İslam Düşüncesinde Kader ve Kaza*, Beyyan Yayınları, İstanbul 1997.
- Keskioğlu, Osman, “Musa Cârullah”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, Ankara 1964.
- Kılavuz, Ahmet Saim, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.
- Kutlu, Sönmez, Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî, *İmam Maturidî ve Maturidilik*, (haz. Sönmez Kutlu), Kitâbiyât Yay., Ankara 2003, s. 17-55.
- Kuzu, Nurhan, *Osmanlı'dan Modern Türkiye'ye Geçiş Döneminde Aydınların Medeniyet-Din İlişkilerine Bakışı Hüseyin Kazım Kadri ve Musa Cârullah Biğiyef Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005.
- Ma'arrî, Ebu'l 'Alâ, *el-Luzumiyyat*, (trc. Musa Cârullah), Kazan Tipografya, Kazan 1907.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Maraş, İbrahim, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850–1915)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002.
- , *Religioznoe Obnovlenie v Türskom Mire (1850–1917)*, (trc. Salahutdinova Z. F. ve Gaffarova L. A.), İzdatelstvo İman, Kazan 2005/1426.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mansûr es-Semerkindî el-Hanefî (v. 333/944), *Te'vîlât'ül-Kur'ân'dan Tercümeler*, (trc. Bekir Topaloğlu), Acar Matbaacılık, İstanbul 2003.
- El-Mevsuvî, Seyyid Abdülhüseyin Şerafütidin, *Ecvibatu Mesaili Cârullah (Otveti na Voprosi Carulli)* (trc. Adigamov Ramil Kamiloviç), İman Yay., Kazan 2006.
- Müslim, Ebu'l-Husry'n Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh* (thk. Muhammed Fuâd Abdülbakî),ys.ts

- Neşar, Ali Sami, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu-II*, (trc. Osman Tunç), İnsan Yayınları İstanbul 1999.
- Özervarlı, M. Sait, *Alâeddin el-Üsmendî ve Lübâbü'l Kelâm Adlı Eseri*, İsam Yay., İstanbul 2005.
- , *Kelamda Yenilik Arayışları*, İsam Yayınları, İstanbul 1998.
- Mustafa Sabri, *Dini Mücedditler*, Sebil Yayınları, İstanbul 1977.
- , *Mevkîfü'l-Beşer Tahte Sultani'l-Kader*, Kahire 1352.
- , *Yeni İslâm Müctehidlerin Kıymet-i İlmiyesi*, Dâru'l-Hilâfe, İstanbul 1919.
- Mustafa Sabri, & Bigiyev, Musa, *İlahi Adalet*, (sad. Ömer H. Özalp), Pınar Yayınları, İstanbul 1996.
- Sabunî, Nureddin, *Maturidiyye Akaidi*, (trc. Bekir Topaloğlu), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.
- Suyuti, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Camiu's-sağir*, Kahire 1905.
- Şehristani, Muhammed Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, (thk. Muhammed Seyyid Keylani), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1961.
- , *İslam Mezhepleri (el-Milel ve'n Nihal)*, (trc. Mustafa Öz), Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Temizyürek, Elif Su, "Musa Cârullah Bigiyev'in Türkçe'nin Birliği Hakkındaki Görüşleri", *Ölümünün 50.yıl döneminde Musa Cârullah Bigiyef - I.Ulusal arası Musa Cârullah Bigiyef Sempozyumu*, T.D.V. Yay., Ankara 1999, s. 145- 153.
- Türkoğlu, İsmail, "Kazan Hanlığı", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2002, c. XXV, s. 136–138.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevra (v. 279/892), *es-Sünen*, I-V, Çağrı Y., 2. Baskı, İstanbul, 1413/1992.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, Damla Yayınları, İstanbul 1981.
- Bekir Topaloğlu, Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Kelami Görüşleri, *İmam Maturidi ve Maturidilik*, (haz. Sönmez Kutlu), Kitâbiyât Yay., Ankara 2003, s. 177-202.

- Ulaş, Semra, “Musa Cârullah’ın “Hatun” Adlı Kitabına ve İslâm Kadınına Dair”,
Ölümün 50. yıldönümünde Musa Cârullah Bigiyef - I.Uluslararası Musa Cârullah Bigiyef Sempozyumu, T.D.V. Yay., Ankara 1999, s. 153 -157.
- Uludağ, Süleyman, “Kaza”, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu’l-Akâid*, Sa’deddin Taftazâni, (haz. ve çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 1980, s. 233-235.
- Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (trc. Ethem Ruhi Fığlalı), Şa-to Yayınları, İstanbul 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Kader”, DİA, XXIV, İstanbul 2002, s. 58–63.
- Yazıcı, Seyfettin, *İslam’da İnanç Esasları, İbadetler ve Ahlak İlkeleri*, T.D.V. Yay., Ankara 2002.
- Yücedoğru, Tefvik, “İbn Küllâb el-Basrî’nin Kader Anlayışı”, U.Ü.İ.F. Dergisi, c. XVI, sy. 1, Bursa 2007.
- Zeybek, Namık Kemal, “Açılış Konuşması”, *Ölümünün 50 Yıl Döneminde Musa Cârullah Bigiyef - I.Uluslararası Musa Cârullah Bigiyef Sempozyumu*, T.D.V. Yay. Ankara 1999, s. 4–8.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı:	Özbekistan	1982	
Öğr.Gördüğü Kurumlar:	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise:	1998	2002	Bozyazı Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans:	2002	2006	U. Ü. İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans:	2006	2009	U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora:			
Medeni Durum:	Bekâr		
Bildiği Yabancı Diller:	Rusça, Ukraynca, Türkçe Arapça		
Yurtdışı Görevleri:			
Kullandığı Burslar:	Türkiye Diyanet Vakfı Bursu (1998–2009)		
Yayımlanan Çalışma:			

12.08.2008

Raim GAFAROV